

TC.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARIHI

73735

19.YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE EKONOMİK ALANDA
GAYRİMÜSLİMLER

MASTER TEZİ

Hazırlayan

Sema İLOĞLU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Hale ŞIVGIN

T 73735

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Ankara - 1998

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

.....ait.....
.....adlı çalışma, jürimiz tarafından
.....
Anabilim / Anasanat Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan.....

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye.....

Akademik Ünvanı , Adı Soyadı (Danışman)

(İmza)

Üye.....

Akademik Ünvanı , Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Devletin sosyal ve ekonomik yapılarını birbirinden ayrı düşünmek imkansızdır. Osmanlı devletinin sosyal yapısı içerisinde yer alan gayrimüslim teb'a, ekonomik yapı içerisinde de önemli bir konuma sahiptir. 17.yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı ticaretinde müslüman tüccarlar görülmüş ise de, 18 ve 19.yüzyılda Avrupa'daki pekçok gelişme, özellikle Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı ile Osmanlı devletinin ticaret hacmi değişmiştir. Ekonomik alanda artık yabancı tüccar ve gayrimüslim tüccar üstünlük sağlamıştır. Bu tüccarlar, özellikle ticaretin canlı olduğu liman kentlerinden İstanbul, İzmir, Trabzon gibi bölgelerde oturmuştur. Bu tüccarlar zaman içerisinde zenginleşip, Osmanlı ekonomisini yönlendirmişlerdir.

Yabancı tüccar ve gayrimüslim tüccar rekabeti karşısında müslüman tüccarlara Sultan III.Selim ve arkasından Sultan II.Mahmud "Hayriye Tüccarı" adı altında birtakım imtiyazlar vererek, onların bu rekabette yer almalarını sağlamışlardır.

Araştırmanın esas konusu, "19.yüzyılda Osmanlı Devletinde Ekonomik Alanda Gayrimüslimler" olup, bununla ilgili gelişmelerinde açıklanmasına ihtiyaç duyulmuştur. I.Bölümde, Osmanlı devletinde 19.yüzyıla kadar gayrimüslim teb'a ve bunlara tanınan haklar, aynı zamanda bunların devlete karşı yükümlülükleri ele alınmıştır. II.Bölümde, Kapitülasyon kavramı açıklanmış, Yabancılara verilen kapitülasyonlar ve kapitülasyonların Osmanlı ekonomik yapısını nasıl etkilediği açıklanmıştır. III.Bölümde ise 19.yüzyılda dünya ve Osmanlı ekonomik yapısındaki değişmeler ve gelişmeler, Gayrimüslimlerin ticari hayatta ki faaliyetleri, bazı önemli şehirler gözönüne alınarak incelenmiştir. IV.Bölümde, II.Mahmud döneminde, Tanzimat ve Islahat Fermanlarından ve Meşrutiyet döneminde gayrimüslim teb'aya tanınan haklar ele alınmıştır.

Tezimi hazırlamamda benden yardımını ve hoşgörüsünü esirgemeyen değerli Hocam Doç. Dr. Hale Şıvgın'a derin saygılarımı sunar, İngilizce çevirilerimde bilgilerinden

faydalandığım kardeşim Murat İloğluna, ayrıca arşiv çalışmalarımda yardımcı olan değerli meslektaşım Ali akırbaş'a ve beni bugünlere getiren aileme teşekkürü borç bilirim .

Sema İLOĞLU

Ağustos 1998
Ankara

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖNSÖZ.....	I-II
İÇİNDEKİLER.....	III-V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ.....	1-3

I.BÖLÜM

1) 19.YÜZYIL BAŞLARINA KADAR GAYRİMÜSLİM TEB'ANIN DURUMU	
A) İslam Hukukunda Gayrimüslimler	4-5
a) Zimmiler	5-6
b) Müsteminler	6-7
B) Osmanlı Devletinde Gayrimüslimler (19.Yüzyıla Kadar)	7
a) Millet Kavramı	7
b) Osmanlı Devletinde Zimmi Gruplar	8-9
c) Gayrimüslim Teb'aya Tanınan Haklar	9-11
d) Gayrimüslim Teb'anın Yükümlülükleri.....	13

II.BÖLÜM

2) OSMANLI DEVLETİNDE KAPİTÜLASYONLAR

A) Kapitülasyon Nedir ?	14-16
B) Yabancı Devletlere Verilen Kapitülasyonlar	16-21
C) Kapitülasyonların Osmanlı Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri	21-24

III.BÖLÜM

Sayfa No

3) 19.YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNİN EKONOMİK DURUMU ✕

A) 18,ve 19.Yüzyılda Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Devleti	25-28
a) 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması.....	28-33
b) Dış Borçlar (Düyun-u Umumiye).....	34-40
c) Yabancı Yatırımlar	40-45
B) Gayrimüslimlerin Osmanlı Ekonomik Hayatındaki Faaliyetleri	45-47
a) İç Ticarete Gayrimüslimler	47-52
b) Dış Ticarete Gayrimüslimler.....	52-53
1- Gayrimüslim Tüccarlar(Avrupa-Beratlı).....	53-55
2- HayriyeTüccarları.....	56-57
3- MüsteminTüccarlar.....	57-59
c) Büyük Ticaret Merkezlerinde Gayrimüslimler	59
1-İstanbul	59-64
2-İzmir	65-67
3-Trabzon	67-70
4-Bursa	70-71
5-Tokat-Ankara-Kayseri	71-77
d) Batılı Devletlerin Gayrimüslim Tüccarlara Karşı Davranışları.....	77-79
C)Gayrimüslimlerin Ekonomik Faaliyeti Karşısında Osmanlı Ekonomisi.....	80-82

IV.BÖLÜM

4) 19.YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİM TEB'ANIN DURUMU

A) II.Mahmud Döneminde Gayrimüslimler(1808-1839)	83-85
B) Tanzimat Fermanı ile Gayrimüslimlerin Statüleri(3 Kasım1839).....	85-92
C) Islahat Fermanı ve Gayrimüslimler (1856)	92-95

Sayfa No

D) Meşrutiyet Dönemi ve Gayrimüslimler (23 Aralık1876)	96-100
SONUÇ	101-102
KAYNAKÇA.....	103-109
EKLER.....	110-113
BELGELER.....	114-120
HARİTALAR.....	121-124

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

A.S.B.F.Derg. : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Ansk. : Ansiklopedi

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

İ.A : İslam Ansiklopedisi

İ.Ü.Ed.Fak. Tarih. Enst. Derg. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

S. : Sayı

s. : Sayfa

mad. : madde

nr. : numara

T.T.K : Türk Tarih Kurumu

T.C.T.A : Tanzimat'tan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi

GİRİŞ

Osmanlı devleti, çeşitli din, dil, ırk ve kültürlere mensup bir devlet idi. Devlet içerisinde hâkim unsur olan Türklerden sonra gayrimüslimler önemli yere sahipti. Osmanlı devleti gayrimüslim teb'aya, İslam hukukunun tanıdığı tüm hakları tanımıştır. Osmanlı devletinin tüm hoşgörüsüne rağmen bu azınlık unsurlar 19. yüzyılda devletten ayrılma politikası güderek, bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

17.yüzyıldan itibaren, Osmanlı devletinin siyasi açıdan çökmeye başladığı gibi, ekonomik açıdan da çökmeye başladığı görülmüştür. Çöküş sebepleri arasında, yabancılara verilen kapitülasyonlar, Avrupa'daki teknolojik gelişmeler ve keşifler, bilimdeki ilerlemeler yer almaktadır. Zamanla doğu-batı arasındaki ticaret yollarının yön değişmesi nedeniyle, Osmanlı-İran savaşları ticaretin emniyet içerisinde yürütülmesini olumsuz şekilde etkilediğinden, Akdeniz'de uğranılan yenilgiler yüzünden ve Hint Okyanusundaki egemenlik kaybedildiğinden, Osmanlı devleti dünya ticaretinde ki önemini yavaş yavaş yitirmiştir.

Bu çalışmada ki amaç, 19.yüzyılda Osmanlı devletinde yaşayan gayrimüslimlerin (Ermeni- Rum- Yahudi) ticari alanda ki faaliyetleri, ticaret ve memleketin servetini ellerinde nasıl tutup zenginleştikleri, aynı zamanda bu ticari faaliyetlerin Osmanlı ekonomik yapısını nasıl etkilediğini ortaya koymaktır.

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, batı kapitalizminin etkisinde kalıp, büyük devletlerin açık bir pazarı haline gelmiştir. Bu dönemde yabancı dil bilen, uluslararası ticaret yöntemlerine vakıf olan, yeterli sermaye birikimi olan gayrimüslim tüccarlar, ticaret alanında imtiyazlı bir sınıf olmuştur. Avrupa devletlerinin, Osmanlı devleti üzerinde baskılarını arttırdığı bir dönemde Tanzimat ve Islahat Fermanları ilân edilmiştir. Bu fermanlarla ve Meşrutiyet'in ilânı ile gayrimüslimler, her alanda birtakım ayrıcalıklara sahip olmuş, devlet idâresinde bile söz sahibi olmuşlardır.

Ali İhsan Bağış, "Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler" adlı eserinde, Osmanlı devletinin kuruluşundan, II.Mahmud devrinin sonuna kadar Osmanlı devletinin ekonomik yapısını, azınlık tüccarlarını gözönünde bulundurarak ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi" adlı eserinde, Gayrimüslimlerin, Osmanlı devletindeki haklarını daha çok siyasi ve sosyal açıdan ele almıştır.

Bu konuyla ilgili diğer araştırmalarda, daha çok gayrimüslimlerin hukuki ve sosyal ayrıcalıkları incelenmiş; ekonomik alanda ki faaliyetleri başlıbaşına bir konu olarak araştırılmamıştır. Bu nedenle, bu konuyu araştırma ihtiyacı duyulmuştur. Çalışmamda ki eksikliklerin tamamlanmasını ümit ediyorum.

Araştırmamda, konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Cevdet- İktisat, Cevdet- Maliye tasnifindeki bazı belgelerden yararlandım. Kısıtlı imkânlar ve sınırlı zamandan dolayı belgeleri araştırmam yeterli ölçüde olmamıştır. Bunun dışında ana kaynaklardan, tetkik eserlerden, çeşitli makalelerden, seyahatnamelerden, salnamelerden ve

ansiklopedilerden faydalanarak konuyu araştırmaya çalıştım. Ayrıca İngilizce yazılmış çeşitli eserlerden de faydalandım. Çalışmamın tarihe ve tarihçilere ışık tutması dileğiyle ...

I.BÖLÜM

1) 19. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR GAYRİMÜSLİM TEB'ANIN DURUMU

A) İslam Hukukunda Gayrimüslimler

İslam hukukçuları, insan topluluklarını öncelikle iki kısma ayırmıştır.¹

- 1) Müslümanlar
- 2) Gayrimüslimler

Gayrimüslimlerde siyasi bakımdan "Ehl-i harb" ve "Ehl-i ahd" olarak ikiye ayrılmıştır. Ehl-i harb, müslümanlarla savaş halinde olan gayrimüslimleri; Ehl-i ahd olanlar, müslümanlarla antlaşma yapmış gayrimüslimleri ifade eder. Bunlar devlet içerisindeki statüleri bakımından, "Zimmiler", "Muahedler", "Müsteminler" şeklinde üç sınıfa ayrılmıştır. Zimmiler, bir İslam devletinin himayesini kabul ederek, orada sürekli yaşayanlar; Muahedler, kendileri ile barış yapılmış olanlar; Müsteminler ise, ticari faaliyetlerde bulunmak veya başka bir amaçtan dolayı, İslam topraklarında bir yıldan az olmak üzere oturma hakkı verilen sınıftır.

Gayrimüslimler, din ve inançlarına göre, "Ehl-i kitap olanlar" ve "Ehl-i kitap olmayanlar" olarak ayrılmıştır. Ehl-i kitap, kendilerine semavi bir kitap gönderilmiş olanlar örneğin, Yahudi ve Hıristiyanlar; ehl-i kitap olmayanlar ise, kendilerine semavi bir kitap gönderilmemiş olanlar, Mecusiler ve puta tapanlar(müşrikler) gibi ...

1) ERYILMAZ, Bilal. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tcb 'anın Yönetimi, İstanbul, 1990, s.18; ŞENER, Abdülkadir. "İslam Hukukunda Gayrimüslimler", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir, 1983, s.41-43

Burada konumuzun esasını oluşturan " müsteminler ve zimmiler " üzerinde durulacaktır .

a) Zimmiler

Bir İslam memleketinde sürekli olarak yaşayan gayrimüslimlere aynı anlama gelen zimmi veya gayrimüslim teb'a gibi isimler verilmiştir. Osmanlı devletinde ise daha çok "gayrimüslim teb'a" veya "reaya" tabiri kullanılmıştır.

Bir ülke İslam devleti idâresine geçtiği zaman, burada bulunan gayrimüslimler, İslam devletiyle bir antlaşma yaparak memleketlerinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu hakkı kazanan gayrimüslim, bu devletin korumasında müslümanlarla eşit seviyede olurdu. Bunlar, İslam hukukunun hükümlerine uymak ve askerlik yapmama karşılığında "cizye" adı verilen baş vergisini vermeyi kabul etmişlerdir.² Bu vergiden, olgunluk çağına erişmiş erkekler mesuldür. Kadınlar, köleler, çocuklar, din görevlileri, fakirler ve çalışamayacak derecede yaşlı olanlar, devlete cizye vermekle yükümlü değildir.

İslam devletinde gayrimüslim teb'anın sahip olduğu en önemli haklar, inanç, ibadet ve eğitim hürriyetleridir. Bunlara, kendi inançlarına göre İslam memleketlerinde yaşama, eğitim yapma, ibadet yerleri açma gibi bir çok haklar verilmiş; İslam devletinin hoşgörü çatısı altında yıllarca huzurlu bir şekilde yaşamışlardır. Özel hukuka ilişkin (aile, miras, borçlar, ticaret hukuk) gibi konularda kendi hukuklarını uygulamak ve bu konularda çıkan anlaşmazlıkları kadı mahkemeleri önüne getirmekte serbest bırakılmışlardır.³ Suç işleyen zimmiler ise İslam ceza hukukuna göre yargılanmıştır. Zimmiler, kendilerine tanınan bu imtiyazların yanısıra

² ERYILMAZ, Bilal. a.g.e., s. 19-20; İHSANOĞLU, Ekmeleddin. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul. 1994, C.I, s.419-420

³ VAHAPOĞLU, M.Hidayet. Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara. 1990, s. 6-7; BOZKURT, Gülnihal. "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimler", Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, II. Kitap, İstanbul. 1992, s. 280

bazı kısıtlamalara tâbi tutulmuştur. Meselâ, devlet başkanlığı, ordu komutanlığı gibi hakimiyetle ilgili görevlere gelmemekte; askere alınmamakta, müslümanlara karşı şahitlik edememektedir.

Peygamber Efendimizin ölüm yatağında "Benim gayrimüslimlere verdiğim emana (himaye) ihtimamla riayet edin." sözleri İslam Peygamberinin, gayrimüslim teb'aya karşı gösterdiği medeni ve insani tavrı açıkca ortaya koymuştur.

b) Müsteminler

Müsteminler, İslam memleketi teb'ası olmayıp geçici bir süre için izinli olarak, kendilerine güvence verilmek suretiyle yaşayan yabancılardır. Müsteminler, ticaret yapmak veya başka bir iş nedeniyle İslam ülkesine gelmişler ve kendilerine bir yıldan az olmak koşuluyla oturma izni verilmiştir. Müstemin olanlar, İslam diyarında bir yıldan az oturacak olursa "harbi" bir yıldan fazla oturacak olursa "zimmi" olurdu.⁴ Müsteminlerin, ticaret yapmalarına, mal- mülk edinmelerine, diledikleri yerde ikâmet etmelerine, inanç ve ibadet öğrenim hürriyetlerine izin verilmiş ve daima saygı ile karşılanmıştır.

Müsteminlerin, İslam ve Osmanlı hukukundaki statüleri zimmilerle benzerlik arz etmekte ise de bazı hukukçular tarafından belirli konularda farklılıklar olduğu ileri sürülmektedir. Ebu Hanefi' ye göre: Müsteminlere şahıs haklarına yönelik suçlarda İslam hukuku uygulanır. Allah haklarına yönelik suçlarda ise, İslam hukuku uygulanmaz. Hanefi'lerden Ebu Yusuf ise, müsteminlerin her türlü suçlarda İslam hukukuna tabi olduğunu söylemiştir.⁵

⁴ İHSANOĞLU, a.g.e., s. 428; PAKALIN, M. Zeki. "Müstemen" mad. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul. 1993, C.II, s. 631; ÖKE, Mim Kemal. Ermeni Sorunu, Ankara .1991, s. 41

⁵ İHSANOĞLU, a.g.e., s. 428

Osmanlı hukukunda, bunlara ilk defa 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu devlet teb'ası tüccarın her türlü hukuk ve ceza davalarında, Fransız konsoloslarının yetkili olması onaylanmıştır.⁶ Daha sonra bu ayrıcalık, diğer yabancılarda tanınmış ve konsolosluk mahkemeleri, müstemilerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarında yargı organı olmuştur.

Müsteminlere belirli davaların Divan-ı Hümayun'da görülmesi, elçilikten bir görevlinin muhakeme esnasında hazır bulunması gibi birtakım ayrıcalıklar da tanınmıştır.⁷

B) Osmanlı Devletinde Gayrimüslimler (19.Yüzyıla Kadar)

a) Millet Kavramı :

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı devletinde toplumsal düzeni ve devamı sağlayan yapı "millet sistemi" içinde değerlendirilmiştir. Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin idâri hukuki durumlarının temeli, İslam hukukunda ki "zimmet müessesesi" idi.

"Millet" kavramı, yükseliş döneminde yalnız müslümanlar için kullanır bir tabirdi. Ebussud Efendi'nin fetvalarında "din ve devlet, mülk ve millet" birleşiminde kullanılır; "millet" ile anlatılmaya çalışan devletin yöneticisi olan "millet-i İslamiye" dir.⁸

Devlet, yapısındaki gayrimüslimleri, "zimmi, cemaat, reaya" gibi deyimlerle ifade etmiştir. Bu durum, 19.yüzyılda Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlerin durumlarını değerlendirirken ilk defa onlar için "millet" tabiri kullanılmıştır. 1856 Islahat Fermanı'nda da "millet" tabiri "cemaat" tabiri ile birlikte kullanılmıştır.

⁶ ERİM, Nihat. Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara. 1953, C.I, s.9-15

⁷ İNALCIK, Halil. " İmtiyazat" mad, The Enclopaedia of Islam, Volume . III, London .1971

⁸ ÖKE, Mim Kemal. a.g.e. s.42-43; BOZKURT, Gülnihal. "Osmanlı Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", Belleten. C. LVII, S.219, Ankara. 1993, s. 540

b) Osmanlı Devletinde Zimmi Gruplar

Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan gayrimüslimler başlıca "Ortodokslar", "Ermeniler", "Katolikler", "Yahudiler" ve "Protestanlar" dan oluşmakta idi. Ortodokslar yani, Rumlar hiyerarşi bakımından diğer topluluklardan daha öndedir. İstanbul'daki Fener Patrikhanesi Ortodoksların dini ve idâri merkezi idi. Başta Rumlar olmak Eflak, Boğdan halkı, Karadağlılar ve Sırp, Ortodoks mezhebine bağlıdır.

Ermeniler, Ortodoks ve Katolik mezheplerinden ayrı bağımsız bir kiliseye ve inanca sahip idiler. İstanbul'un fethinden sonra, diğer cemaatler gibi bunlara da imtiyaz tanınmıştır. Ermeniler, zaman zaman Avrupa'dan gelen misyonerlerin etkisinde kalıp, Katolik mezhebine geçmiştir.

Devletin, Katoliklerle ilişkisi, İstanbul'un fethi ile başlamıştır. Galata'da oturan Latin reaya olarak anılan Katoliklere fermanlarla birçok ayrıcalık verilmiştir. Katolikler Roma'daki Papa'ya bağlı idiler. Osmanlı devleti sınırları dışında olduğu için bunların denetimi zor olmuştur. Papa, Katolik reayanın din işleriyle alakalı olarak İstanbul'da bir vekil bulundurmuştur. Maruniler, Keldaniler ve Melkitler aslen Katolik idiler.

Osmanlı devletinde diğer bir grup, Yahudi idi. Yahudiler, 1376'da Macaristan'dan, 1394'de Fransa'dan ve 1492'den itibaren İspanya'dan Katolik yöneticilerin baskılarından kaçarak Osmanlı memleketine göç etmişlerdir.⁹ 1882'den sonra Rusların baskısından kaçan Yahudiler, özellikle Kudüs sancağına yerleşmişlerdir. Osmanlı devleti, Yahudileri daima diğer cemaatlere karşı himâye etmiştir. Yahudiler, ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlar, önemli liman şehirleri olan İstanbul, İzmir ve Selanik'te oturmuşlardır.

⁹ BOZKURT, Gülnihal. a.g.e, s.11-12; ERYILMAZ, Bilal. a.g.e., s.65-66

Protestanlar ise, İngilizlerin misyonerlik faaliyetleri ile Osmanlı topraklarına yerleşmiştir. Devlet 1850 yılında Protestanları "millet" olarak tanımak zorunda kalmıştır. Amerikalılar açtıkları özel okullar vasıtasıyla bu mezhebi Osmanlı sınırları içinde yaymaya çalışmışlardır. Bu faaliyetlere rağmen hiçbir zaman nüfusları artmamıştır.

c) Gayrimüslim Teb'aya Tanınan Haklar

Osmanlı devleti, siyasi istikrar, dinler arası ahenk ve sosyal adâleti ile çağdaşı diğer devletlerden daha önemli ve üstün bir yapıya sahiptir.

Osmanlı devletinde, millet sistemi içerisinde her dini grubun yüksek mevkide ki din adamlarından bir, kendi cemaatleri tarafından o grubun lideri olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu yönetmiş, düzenlemiştir. Bu din adamları cemaatlerinin yönetiminden sultana karşı sorumlu olmuştur.¹⁰ Böylece müslüman olmayan gruplar, Osmanlı hâkimiyeti altında geniş bir haklar silsilesinden yararlanarak kendi din, hukuk ve eğitim alanlarında ki geleneklerini sürdürdü.

Osmanlı devletinin kurucusu olan Osman Bey'de, etrafındaki gayrimüslimlerle iyi geçinmiştir. Yarhisar, İnegöl, Bilecik ve Yenişehir'i feth ettikten sonra burada ki Gayrimüslimlere hoşgörü ile davranmıştır. Orhan Bey'de babasının bu geleneğini devam ettirerek kendine itaat eden gayrimüslimleri kendi teb'ası gibi korumuştur. Bu durumda, zamanla gayrimüslimlerin Türk yönetimini kendi idârelerine tercih etmelerine sebep olmuştur.

Gayrimüslimler, cemaat olarak devlet yapısı içinde özerk bir statüye Fatih Sultan Mehmed döneminde kavuşmuştur. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u feth ettiği

¹⁰ GÜLER, Ali. Türkiye'deki Gayrimüslimler, .

GenelKurmaya Basım Evi. Ankara. 1996, s.8-9

zaman Rum Ortodoksların lideri olarak Gennadios'u patrik yapmış, ona kendisinden önceki patriklerin yetkilerine sahip olduğunu, Rumların davalarının eskisi gibi Ruhani mecliste görülebileceğini bu ayrıcalıkların kendi destek ve güvencesi altında olduğunu bildirmiştir.¹¹ Sonradan aynı haklar Ermeni ve Yahudilere de tanınmıştır. Bu cemaatlerin başında bulunan İstanbul Rum ve Ermeni Patrikleri ve İstanbul hahambaşısına topluluklarını yönetme masrafları için vergi toplama hakkı verilmişti.

Osmanlı devleti bu akıllıca siyaseti ile 1,5 asırdan beri zaman zaman kiliselerin birleşmesi için Papa'ya yapılan başvuruların önünü kapamış ve Cenevizlilerle Galata halkına da bir fermanla tamirat hakkı verilmiş; bu tavrıyla Osmanlı devleti Balkanlarda'ki Ortodoksları da kendi idâresine bağlamıştır. İstanbul'un fethi esnasında Galata Cenevizlileri ile Osmanlılar arasında bir antlaşma olmuş ve bu antlaşmaya göre, Osmanlı padişahı İmparatora yardım etmemek koşuluyla Cenevizlilerin bütün imtiyazlarını tanıyacağını taahhüt etmiştir.¹² Yavuz ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde yapılan fetihlerle nüfuz bölgeleri büyüyen Ortodoks kilisesine, iki Patriklik Antakya ve İskenderiye Patriklikleride bağlandı. Fatih ile oluşturulan bu idâri statü zamanla kendinden sonra gelen hükümdar tarafından da fermanlarla, önemli bir değişiklik yapılmadan Tanzimat'a kadar devam etmiştir.

Ermenilerle ilgili önemli bir durumda, Yavuz Sultan Selim zamanında ortaya çıkmıştır. Yavuz'un 1516 Mısır seferi esnasında, Suriye- Filistin ile birlikte Kudüs'te Osmanlı yönetimine girmiştir. Yavuz, Kudüs'ü ziyaret etmiş, kendisini şehrin dışında Ermeni Patriki III.Serkis ile halk karşılamıştır. Padişah 3 Kasım 1517'de Ermeni Patriğine, Ermenilere tanıdığı hak imtiyazları belirten bir ferman vermiştir.¹³

¹¹ KÜÇÜK, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa Semineri Bildiriler, Ankara. 1985, s. 13-14; GÜLER, Ali. a.g.e., s.9-10; ayrıca bak. ERYILMAZ, Bilal. a.g.e., s.27-28; ERCAN, Yavuz. "Ermenilere Verilen İmtiyazlarla İlgili Bazı Belgeler", X. Tarih Kongresi, s.1883

¹² UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı. Osmanlı Tarihi, Ankara. 1988, C.II, s.6-7

¹³ ERCAN, Yavuz. "Tarih Belgelerinin Işığı Altında Ermeni İddiaları", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkisi Sempozyumu, Ank. 1991, s.211

Kanuni Sultan Süleyman döneminde de, Kudüs Ermeni Patriği III.Serkis'e bir ferman vermiştir. Kanuni, söz konusu femanda babası tarafından verilen bütün hak ve imtiyazları kendisinde tanıdığını belirtmiştir. Bu tür ayrıcalıkları, Osmanlı devleti tarihinde diğer hükümdarlarında verdiğini görmekteyiz.

Gayrimüslimler kendilerine tanınan bu ayrıcalıklar sayesinde kendi siyasi ve sosyal ilişkilerini düzenlemişlerdir. Cemaat liderleri, gerek dini, adli, eğitim işlerini ve gerekse hükümetle olan ilişkilerini yürütmüşü. Ortodoksların cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Museviler'inkini Hahamhane, Ermeni cemaat işlerini Ermeni Patrikhanesi yürütmüşür.

Suç işleyen gayrimüslimlere İslam ceza hukuku uygulanmış, kendi dinlerine ve cemaatlerine karşı suç işleyenler mensup olduğu cemaatin üst yöneticileri tarafından cezalandırılmıştır.¹⁴ Kendi aralarında ki nikah akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset gibi işler kendi mahkemeleri tarafından görülmüştür.

Bunların dışında gayrimüslim cemaatler, okul açabilme ve okullarının programlarını serbestçe tesbit etme hakkına sahiptiler. Osmanlı memleketinde açılan bu okulların sayısı oldukça fazladır. Fakat zamanla bu okullar, azınlıkların zihnine bağımsızlık fikirlerini yerleştiren müesseseler olmuştur.

d) Gayrimüslim Teb'anın Yükümlülükleri

Bütün bu verilen haklara karşılık, gayrimüslimlerin birtakım yükümlülükleri vardı. Bu yükümlülüklerden ilkini askerlik yapmamalarına karşı "cizye" adında bir vergi oluşturmaktadır. Cizye, gayrimüslimler arasında birtakım özellikleri taşıyan kişi başına alınan

¹⁴ Eryılmaz, Bilal. a.g.e., s.42; BOZKURT, Gülnihal. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Ank.1989, s. 3

vergi idi. Aranan özellikler ise, belli bir yaşta bulunmak (14-75), hasta sakat ve işsiz olmamak, ehl-i zimmet olmaktı. Abdurrahman Vefik, cizye'yi şu şekilde tanımlamaktadır:¹⁵ "Nüfus-u gayrimüslime üzerine hizmet-i askeriye mukabil tarh olunan bir resmdir." Lisan-ı şeriat'te cizye iki kısımdır. Birisi "maktu" diğeri "alerruüs resm" dir. Maktu cizye, fetih sırasında sulh yoluyla belirlenmektedir. Miktarı ise fetih zamanında nasıl kararlaştırıldı ise öyledir. Alerruüs cizye ise, herkesin mali durumuna göre şahıs üzerine, adam başına tarh olunan cizyedir.

Haraç, zimmi toprak sahiplerinin fetihden önceki topraklarında faydalanmaları için ödedikleri vergi idi. Toprak (haraç-ı muvazafa) ve ürün (haraç-ı mukaseme) üzerinden aynı olarak alınmıştı.¹⁶

Cizye ve haraç dini bir vergi olduğu için toplanmasına ve harcanmasına önem verilmiştir. Toplama işini devletin belirlediği memurlar yani, mültezimler yapmıştır. Aynı zamanda bunlara cizyedar denmiştir. II. Mahmud döneminde, yolsuzlukların artmasından dolayı bu vergiler iltizam yoluyla mültezimlere toplatılmıştır.¹⁷

Cizye, toplandıktan sonra her mahalleye cizyenin toplandığını gösteren "Temessük ve Tezkire" gibi belgeler verilmiştir. Devlet cizye ve haraç toplanırken, müslüman olmayan halktan fazla ücret alınmaması, zarar verilmemesi için her türlü tedbiri almıştır.

Zimmilerden bu vergilerden başka, müslümanlardan da olduğu gibi gümrük vergisi alınmıştı. Eşya değerinin belli bir yüzdesi olarak alınan gümrük vergisi zimmiler için müslümanlara oranla biraz daha fazla idi. 16 ve 18.yüzyıllarda zimmiler için üzüm ve şaraba

¹⁵ VEFİK, Abdurrahman. Tckalif-i Kavaid, İst. 1328, s.23

¹⁶ BOZKURT, Gülnihal. a.g. e., s.12

¹⁷ ERCAN, Yavuz. "Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ", Belleten, C.LV, Ank.1991, s.374

örfi vergiler konmuş, kahve içinde zimmiler, müslümanlara oranla daha fazla vergi ödemişlerdir.¹⁸

Gayrimüslim teb'a, kılık-kıyafet yönünden müslümanlardan farklı idi. III.Selim döneminde, müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı renkte, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların ki siyah, Yahudilerin ki ise mavi renkte idi. Bu durum tamamen sosyal hayatla ilgili idi.

Gayrimüslimler, 19.yüzyıla kadar devletin yönetim birimlerinde görev almamışlardır. Osmanlı devletinde, müslüman olmayan halkın yönetsel, dinsel ve ekonomik ayrıcalıklara sahip olması, onların uzun süre bu devlet topraklarında dil, kültür ve inançlarını yitirmeden huzurlu bir şekilde yaşamalarına sebep olmuştur.

¹⁸ BOZKURT , Gülnihal . a.g.c., s.27

II.BÖLÜM

1) OSMANLI DEVLETİNDE KAPİTÜLASYONLAR

A) Kapitülasyon Nedir ?

Kapitülasyon, Doğu ve Yakındoğu memleketlerinin tek taraflı olarak Avrupa ve Amerika devletlerine tanıdığı birtakım ayrıcalıklar hakkında kullanılan bir tâbirdir.¹ Kapitülasyon (capitulation) lûgat mânâsı olarak, anlaşmazlığa uğramış olan iki taraf arasında ki anlaşmazlığıda ifâde eder.

Tarihi ifâdesiyle kapitülasyon, bir devletin başka bir devlete tanıdığı ayrıcalıklar demektir. Kapitülasyon tâbirinin, öteki dillerdeki anlamlarından çok İtalyanca anlaşma mânâsına gelen "capitula" deyiminden kaynaklandığı söylenir. Bunun dışında Fransızca anlamında, Müslüman ülkelerinde Hıristiyanların haklarını saptayan "Sözleşme" anlamıda vardır.²

Kapitülasyonlar muhtelif isimlerle anılmıştır. "muahedat-ı atika", "uhud-ı atika", "imtiyazat-ı atika" gibi

Türk Hukuk Lûgatında kapitülasyon adli, mali, ve idari kısımlara ayrılarak incelenmiştir.³ «Adli İmtiyazlar; aynı devlet tabiiyetinde bulunan ecnebler arasındaki hukuk ve ceza davalarının kendi konsoloshanelerinde görülmesini ifâde eder. Ecnebi iki devlet teb'ası arasındaki suçların muhakemesi de Osmanlı mahkemelerine ait değildi. Yalnız Osmanlılarla, ecnebler arasındaki suçlara, mahkemede ecnebinin konsoloshanesinden bir

¹ PAKALIN, M.Zeki. "Kapitülasyon" mad. Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, İstanbul.1993, s.177

² HANÇERLİOĞLU, Orhan. "Kapitülasyon" mad. Ekonomi Sözlüğü, İstanbul.1993, s. 207

³ PAKALIN, a.g.e., s.181

tercüman hazır bulunmak şartıyla Osmanlı hukuk mahkemelerinde verilen ilamların icrasını bazı devletler kendi üzerine almış, bazısı da Osmanlı devletine bırakmıştı.»

«İdâri imtiyazlar; Osmanlı karasularında ve hatta limanlarında bulunan ticaret gemilerine, içlerinde suç vâki olsa bile görememek, bunlara iltica eden suçluları alamamak, memlekette ki ecnebleri idareten haricine çıkarmayarak bu selahiyeti bile ecnebi sefir ve konsoloslarına bırakmak gibi muameleler idi. »

«Mali imtiyazlar; kapitülasyona sahip devletlerin teb'ası emlak vergisinden ve değiştirilemeyen bir nisbettteki gümrük vergisinden ve köprü müruriyesi ile tanzifat resminden başka bir vergi ve resm vermezlerdi. Gümrük vergisinin artırılmamasına, inhisarla tesisine muhalefet eylerlerdi.»

Osmanlı devletinde kapitülasyon, milletlerarası karşılıklı bir antlaşma değil; daha çok ferman veya ahidname niteliğindedir. Padişahların fikrinde ne zaman istenirse bu imtiyazlar geri alınabilirdi.⁴ Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra, Galata ahalisine bir fermanla özel imtiyazlar vermiştir. Bu haklar, istenildiği zaman geri alınabilecek bir ferman özelliğini taşıyordu. 19.yüzyıla kadar, bu yolda muahede yapılmamış, yalnız ferman yazılmıştır. 19.yüzyılda Osmanlı devleti zayıflayınca, kapitülasyonların milletlerarası bir antlaşma olmadığı kimseye anlatılamamıştır.

Niyazi Berkes, Türkiye'de İktisat Tarihi, adlı eserinde: «Kapitülasyonların gerekçelerini bunun Osmanlıların kendilerini güçlü görmelerinin güvencinden ileri gelmeyip, o çağın Avrupa ekonomisinde de uygulanan bir ekonomi siyasası olduğunu ne var ki Batı

⁴ PAKALIN, a.g.e., s.177; ERİM, Nihat. Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara.1953, C.I, s.6; İNALCIK, Halil - QUATAERT, Donald. An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914), Cambridge University. 1994, s.188-1895

Avrupa'da dış ticaret siyasetinin, merkantalizme dönüşerek kapitülasyon siyasetinde direndiklerini» anlatıyor.⁵

Osmanlı devleti için kapitülasyonlar, sonradan çok zarar verici olmuştur. İlk dönemlerde dış ilişkileri güçlendirmek için birtakım ayrıcalıklar verilmiş ise de, sonraları Osmanlı ekonomisi için kötü sonuçlar doğurmuştur.

Kapitülasyonların kaldırılması için, 1856'da Paris Muahedesinde 'Ali Paşa girişimlerde bulunmuş ise de bunlar sonuçsuz kalmıştır. Daha ileri ki dönemlerde de gündeme çeşitli antlaşmalarla gelmiş fakat, Türkiye ancak 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile bu belâdan kurtulmuştur. Bu antlaşmanın 28. Maddesinde: «Kapitülasyonlar kaffe-i nukat-ı nazardan mülğadır ve mülga kalacaktır.» denmiştir.⁶

B) Yabancı Devletlere Verilen Kapitülasyonlar

13.yüzyılda Selçuklu devleti, Anadolu'ya hâkim olunca doğu ve batı arasındaki ticaret yolunda ele geçirmiş oldu. Selçuklular, Venedik ve Kıbrıs Krallıklarına verdikleri imtiyazlarla ticaretin canlanmasını sağlamışlardır.⁷ Daha sonra Osmanlı devletinin kurulması ile ticaret yolu, Batı Anadolu'ya kaymış, Bursa, Edirne gibi şehirler ticari bakımdan önem kazanmıştır. Osmanlı devleti, bu ticaret yollarının güvenliği ve hakimiyetinin devamlılığı için "kapitülasyon" politikası izlemiştir. Halil İnalçık, Osmanlıların Kapitülasyon politikasında iki amaç güttüğünü ileri sürmüştür:⁸ Bunlardan biri mali amaç olup, Osmanlı topraklarından transit geçen ve ülkeden ihraç edilen mallardan vergi olarak hazineye büyük gelirler sağlamaktı. Diğer politik amaç olup, Osmanlıların kendi emniyet ve çıkarlarını korumak gayesiyle, batı devletlerine imtiyazlar vererek, devletlerden birini diğerine karşı kullanmaktı.

⁵ HANÇERLİOĞLU, Orhan. "İç Kapitülasyonlar" mad. Ekonomi Sözlüğü, s.169

⁶ ERİM, Nihat.a.g.e., s.7; PAKALIN, M.Zeki. a.g.e.,s.181

⁷ BAĞIŞ, Ali İhsan. Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ank. 1983, s.1

⁸ İNALCIK, "İmtiyazat" maddesi, Encyclopadia of İslam, London .1971, C.III,s.1179-89

Osmanlı devletinin verdiği kapitülasyonların tarihi, 1352'lere kadar gitmektedir. Cenevizlere verilen bu ayrıcalıklar,1517'lere kadar devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı devletinin dış ticaretinde, İtalyanlar özellikle Cenevizliler ve Venedikliler ilk sırayı almıştır.

Cenevizlilerin kapitülasyonları 1352'de almalarından sonra,Venediklilerde, 1384 ile 1387 tarihleri arasında I.Murad döneminde bu hakları genişleterek kazanmışlardır. Fatih Sultan Mehmed ise, aynı hakları Floransalılara da bahşetmiştir.⁹ Fatih, Venediklilerin muhtemel saldırılarına karşı onlara birtakım haklar tanımıştır. Yavuz Sultan Selim ve 1521'de Kanuni Sultan Süleyman döneminde bu imtiyazlar yenilenmiştir.

16.yüzyıl sonlarında doğu ticareti yolunu değiştirip, Atlantik Okyanusuna yönelmiştir. Fransa, İngiltere ve Hollanda'nın denizlerdeki güçlülüğü bu yüzyılda artmıştır. Kanuni döneminde (1520-1566) Batı Avrupa'da Habsburglara karşı bir müttefik elde etmek ve ekonomik avantajlar sağlamak gerekçesi ile Fransızlara'da (...1535) kapitülasyonlar verilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman ile I.François arasında imzalanan bu ahidnamenin kararları şöyle idi:¹⁰

- a) Fransız tüccarlarına %5 gümrük ile her iki devlete ait gemilere serbestçe seyr ü sefer edebilecekleri; Türklerin, Fransa'da aynı haklardan faydalanabilecekleri .
- b) Akdeniz 'deki Hıristiyan gemileri korunma güvencesi olarak Fransız bayrağı çekebilecekti.
- c) Fransa, bütün hukuki muamelelerde Fransız konsoloslarının kaza haklarını kabul edebilecekti. Fransız teb'ası hakkındaki davalara kadılar bakmayacak, bunlara divanı

⁹ İNALCIK, Halil - QUATAERT. a.g.c.,s.190 ; PAMUK, Şevket. Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi (1500- 1914), İst.1988, s.178

¹⁰ UZUNÇARŞILI, İsmail. Osmanlı Tarihi, Ankara.1988, C.II, s.190; PAMUK, Şevket. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi,1500-1914, İstanbul.1988, s.178

hümayunda bakılmakla beraber hüküm verilecek, kadıların yanında birer Fransız tercümanı hazır bulunabilecekti. İslam teb'adan birisine olan borcunu ödemedi kaçan bir Fransızın yerine bir başka Fransız veya konsolos yakalanmayacak, Fransa kralı aleyhine dava açılabilirdi.

d) Fransız teb'ası, mahalli hakimlere (kadılarına) müracaat etmeden vasiyet olunan emval, Fransız konsolosuna teslim olunabilecekti, Fransız kanunlarına göre muamele görebilecekti, esir olan Fransızlar serbest bırakılacak ve bundan sonra yakalananlar esir muamelesi görmeyeceklerdi.

e) Osmanlı topraklarında, tüm Fransız halkına dinsel özgürlük tanınacak ve daha da önemlisi kutsal yerleri koruma ve bakma hakkı verilecekti. Bu doğal olarak Doğu Akdeniz bölgesindeki tüm Katolikler üzerinde Fransız himayesi anlamına geliyordu.

Paris, bu antlaşmayla İstanbul'da sürekli büyük elçi bulundurma hakkını kazanmıştır. Bu ahidname Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Fransız devleti arasındaki dengeyi Osmanlı lehine çevirmiştir. Osmanlı devletinin böylece Akdeniz'deki güç üstünlüğüde artmıştır.

Fransa'dan sonra İngilizler (1580) ve Hollandalılara (1612) 'da bu imtiyazlar verilmiştir. İngilizler, 1580 ahidnamesine kadar Fransız bayrağı altında Portekiz, Hollanda, İspanya, Katalan Sicilya Krallığı devletlerinin tüccarları ile, doğuda üstünlüğü azalan Fransa'nın yerini almıştır. İngilizler, özel bir şirket olan Levant Company'yi kurmuşlar ve yüzyılın sonlarında tüm Akdeniz'e yerleşmişlerdir.

Fransa ile kapitülasyonların yenilenmesi, 17.yüzyılda Osmanlı-Fransız ilişkilerine bağlı olarak gelişmiştir. III.Mehmed (1595-1603) ve I.Ahmed (1603-1617) dönemlerinde iki devlet arasındaki ilişkiler sıcak olduğu için, Fransa'ya yeniden imtiyazlar verilmiştir.

1597'deki bu ahidnâmeye göre: Venedik ve İngilizler dışındaki devletler eskiden olduğu gibi Fransız bayrağı altında ticaret yapabileceklerdir. Fransızlar tahıl ihracatı ile birlikte gümüş para ticareti yapabilecekti. Fransız tüccarları, aynı zamanda Kuzey Afrika'da bulunan korsanlara karşı korunacaktı.¹¹

Osmanlı devleti ile Fransa'nın 1614 senesinde aralarının açılmasıyla birlikte, Fransa'da çıkan dahili iğtişâşlar ve Protestanlık gaileleri Fransa'nın nüfuzunu azaltmıştır. Bu durumdan Venedikliler, İngilizler yararlanarak, Osmanlı denizlerinde kendi bayrakları ile ticaret yapma hakkını elde ettiler.¹² 1673 tarihinde Fransa biraz daha kendini toparlamış ve bu tarihte kapitülasyonlar yenilenmiş; Fransızlar'da İngilizler gibi % 5 yerine % 3 gümrük vergisi ödemeye başlamıştır. Bundan sonra Akdeniz, İngiliz-Fransız rekabetine sahne olmuştur. İngilizler, İzmir, Halep ve Iskenderiye'de konsolosluklar açarak Akdeniz'de güçlenmiştir.

1683 Viyana bozgunundan sonra Osmanlı devleti, Kutsal İttifak devletleri ile 16 yıl devam edecek olan savaflara girişmiş ve kendine batıda arka çıkabilecek müttefik aramaya başlamış, bu durumda 18.yüzyılda kapitülasyonların, yeni bir boyut kazanmasına yol açmıştır.

Osmanlı devleti ilk başta Avusturya'ya karşı Fransa'yı kazanmak için, Mısır gümrük Vergilerini %10'dan %3'e düşürmüştü fakat, Fransa, Avusturya ile barış yapınca bu sefer Osmanlı devleti İngilizlere yönelmiştir. Bunlara da Mısır ile İstanbul arasındaki deniz taşımacılığı tekeline vermiştir. 1720'den sonra Osmanlı-Fransız ilişkileri düzelmeye başlamıştır. 28 Mayıs 1740'da Fransa ile yeni imtiyazlar imzalanmıştır. Bu kapitülasyon, daha önceki tüm ayrıcalıkları yinelemiş, resmi geçerlilik kazandırmış, bunlara birtakım ilâveler olarak sömürgecilik artmıştır.

¹¹ BAĞIŞ, Ali İhsan. a.g.e., s.6

¹² PAKALIN, a.g.e., s.179

8.Madde:¹³ «Fransız İmparatorunun isteği ile, kendi tüccarlarınca ülkesinden bizim ülkemize getirilecek mallar gibi, bizim ülkemizden ithal edilen mallarda eskiden gümrük vergisi saptanmasında temel alınan fiatı üzerinden işlem görecektir; bu gümrük vergileride aynı biçimde bu malların değerinde hiçbir atama hesaba katılmaksızın alınacaktır.»

55.Madde ile Fransız tüccarlar, masdariyye vergisinden muaf tutulmuştur. 75.Madde ile «Müslüman veya reaya(gayrimüslim) bütün uyruklarım Osmanlı mülkünün bir iskelesinden bir diğer iskelesine ulaştıracakları malları Fransız gemilerine yükleyecek buna hiçbir engel konmayacaktır.»25. madde «Osmanlı mülkine yerleşen Fransızlardan hiçbir şekilde haraç istenmeyecektir.»

Bu imtiyaz, her ülkenin kendi uyruklarının, Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde konsolos denem temsilcinin etrafında "milletler" halinde topluluk oluşumunu sağlamıştır.

1740 kapitülasyonları, 18.yüzyılda Osmanlı pazarları ile yeni tanışan Prusya, İsveç, Avusturya ve Rusya'ya örnek olarak alınması açısından öneme haizdir. 1699 Karlofça Antlaşması ile Avusturya'nın Osmanlı topraklarında ticaret yapması kabul edildi ise de, ancak 1718 Pasarofça Antlaşması ile ilişkiler önemli boyuta ulaşmıştır. Ek bir ticaret antlaşması ile, Avusturya tüccarları %5 gümrük vergisi ödeyecek ve Tuna üzerinden İran ile ticaret yapacaktı.¹⁴Avusturya 1784'de haklarını daha da artırarak Avusturya, Eflak, Boğdan'da konsolosluklar açmış, Karadeniz'e ticaret gemileri göndermiştir.

Rusya ile ilişkiler çok daha önce başlamış olmasına rağmen ancak, 1522'de Kazan'ın Rusya tarafından işgali ile ticari ilişkiler çoğalmıştır. 1739 Belgrat Antlaşması ile iki ülkenin tüccarları birbirlerinin memleketlerine serbestçe girip çıkabilecekti.¹⁵ 9.maddeye göre, Türk gemileri yalnız Karadeniz'de ticaret yapabilecekti. (21Temmuz1774) Küçük Kaynarca antlaşması ile Rus tüccarlarında İngiltere ve Fransa'ya verilmiş olan kapitülasyonlardan

¹³ YERİSMOS, a.g.e., s.290-291; ERYILMAZ, a.g.e., s.67

¹⁴ BAĞIŞ, a.g.e., s.13

¹⁵ İNALCIK, "İmtiyazat" maddesi, s.1186 ;

yararlanabilecek; Karadeniz ve Akdeniz'de serbestçe ticaret yapabilecek, Rus Çarı «Padişah» ünvanı alacaktı. Osmanlı -Rusya arasında gelecek yüzyılda imzalanacak bütün antlaşmalarda Rusya, sürekli bu metne atıfta bulunmuştur.

1779'da Aynalıkavak'da kapitülasyonların tek taraflı olarak değiştirilemeyeceği karara bağlanmıştır. Kırım'ın, Küçük Kaynarca ile bağımsızlığını kazanmış olması buranın Osmanlı devleti ile Rusya arasında problem olmasına sebep olmuştur. Sonuçta Kırım, Rusya tarafından işgal edilmiştir.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerde verdiği kapitülasyonlar, daha sonraki dönemlerde başına belâ olmuştur. 18.yüzyıldan itibaren Batılı devletler, bunları kendi lehlerine kullanmışlardır. Zamanla kapitülasyonların karakterlerini değiştiren bu devletler, Osmanlı ekonomisini kendi ekonomilerinin etkisi altına almışlardır. Ayrıca iç ve dış ticarete önemi artan gayrimüslimler (Ermeni, Rum, Yahudiler), yabancı devletlerin güvencesi altında birtakım haklar elde ederek ticarete söz sahibi olmuşlardır.

C) Kapitülasyonların Osmanlı Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri

Kapitülasyonlar, zamanla batının Osmanlı devletini hâkimiyeti altına alma stratejisi olmuştur. Osmanlı devletinin ayrıcalık vermesinin temelinde, Hıristiyan dünyasında müttefikler edinmek ve bunun getireceği siyasi avantajlardan faydalanmaktır.

16.yüzyılda Afrika'nın güneyinin dolaşarak Hindistan yolunun keşfi, Orta Doğu'da ticaret yollarının Atlas Okyanusa kayması ve gümüşün Orta Doğu pazarlarını istilâ etmesi, Osmanlı ekonomik yapısını olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁶ Sonuçta, Osmanlı pazarlarını yabancı mallar istilâ etmiştir.

¹⁶ ŞENEL, Şennur, Osmanlılarda Ticaret ve Hayriye Tüccarı, Ankara.1994, s.2-4 ; ÖZKAYA, Yücel, 18.Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara. 1985, s.119

18.yüzyılda Osmanlı devletinin harici ticaretinde, batının üstünlüğü kendini göstermeye başlamıştır. Bu yüzyılda, Avrupa güçleri, askeri alanda Osmanlı devletine üstünlük kazanınca, kapitülasyonları her iki tarafıda bağlayıcı bir antlaşma statüsü olarak yorumlamaya başlamıştır. Diğer taraftan, Avrupa Sanayi İnkılabını yaşamaya başlamışken, Osmanlı ekonomisi de kan kaybetmeye başlamıştır.

Kapitülasyonların batılı tüccarlara sağladığı haklarla, müslim ve gayrimüslim teb'a arasında rekabet başlamıştır.¹⁷ 18.yüzyılda Akdeniz'de, Avrupa hakimiyetinin oluşması sonucunda dış ticaret gayrimüslimlerin (Rum, Ermeni, Yahudi) kontrolü altına girmiştir.¹⁸ Müslümanlar ise, kervanlarla yapılan kara ticaretine yönelmişlerdir. 18.yüzyılda Osmanlı devletinin, diğer toplumlara sağladığı kapitülasyonlar karşılığında bu ülkelerden kendi tüccarları için bir ayrıcalık sağlayamaması, müslüman tüccarlar arasında büyük sıkıntılara sebep olmuştur.

Artık İngilizler ve Hollandalılar Osmanlı pazarına girip çıkmada, Rum, Ermeni ve Yahudi teb'adan faydalanmıştır. 1774'te Küçük Kaynarca antlaşması ile "Ortodoks Millet" üzerinde himâye hakkı iddia eden Rusya, Rumların Rus bayrağı altında Karadeniz'de ticaret yapmasını sağlamıştır. Böylece Osmanlı devletinin, İmparatorluk içinde ve etrafında gelişen ticareti kontrol altına alması zorlaşmış ve bu tür antlaşmalar yabancı devletlere Osmanlı'nın iç ve dış işlerine karışma fırsatı vermiştir.

Bu ticari ilişkiler sonucunda ortaya çıkan gayrimüslimlerle birlikte, bir de "Levanten" adı verilen azınlıklar ortaya çıkmıştır. Bunlarda, 18.yüzyılda Avrupa ülkeleriyle siyasal, diplomatik ilişkilerde belirleyici rol almışlardır.¹⁹ Bunlar, müslimler tarafından "Tatlı Su Frengi" olarak anılmıştır. Bunlardan daha ileride ki konularda bahsedilecektir.

¹⁷ PAMUK, a.g.e, s.180-18; KASABA, Reşat. Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, İstanbul. 1993, s.30-31

¹⁸ İNALCIK, Halil - QUATAERT, Donald .a.g.e., s.724-725

¹⁹ "Levanten" mad. Ana Britanicca, C.XIV, s.428

Kapitülasyonlarla birlikte, Osmanlı topraklarında elçilik kurma hakkını kazanan yabancılar, Türkçe bilmedikleri için Osmanlı devleti bunlara, Türk ve Müslüman tercümanlar vermiştir.²⁰ 17.yüzyıldan itibaren elçiliklerin artan ticari ve siyasi faaliyetleri sonucunda Osmanlı devleti bu tercümanları istihdam edememiştir. 18.yüzyılda Osmanlı devleti ile ticari ilişkileri çoğalan Avrupa devletleri, mahalli idâreciler ve tüccarlarla ilişkilerin sağlanması için gayrimüslim Osmanlı teb'asını tercüman olarak kullanmıştır. Zamanla bu tercümanlara "berat" verilerek imtiyazlı konuma getirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde, devletin bazı müesseselerinde ki bozulmalar, yabancı elçiliklerin yanında bulunan tercümanlık müessesesine de bulaşmıştır. "Berat" bu gayrimüslimler (Rum- Ermeni- Yahudi) arasında satılmış; elçi ve konsolosluklarda, beratları yüksek fiatla satıp kazanç elde etmişlerdir. Beratlarla tanınan hakları içeren ve "patente" adı verilen himâye kağıdı da yabancı elçilerce, uygun olmayan kişilere dağıtılmıştır.

Devlet, bu yolsuzlukları önlemek için birtakım tedbirler almıştır.²¹ III.Ahmed 1722'de çıkardığı fermanla, "Yahudi ve Hıristiyan zimmilerin elindeki patentlere dayanarak, cizyedarların tercüman kademelerinde cizye alınamayacağını ileri sürmelerine kesinlikle izin verilmemeli" diyerek bunların önüne geçmek istemiştir. I.Abdülhamid döneminde de bundan sonra tüccara değil, sadece tercümanlara berat verilmesi hususunda nota verilmiş ise de bu da sonuçsuz kalmıştır. III.Selim, Ağustos 1802'de zimmi tacirlere, imtiyaz tanıyarak «Avrupa tüccarı» adını vermiştir. Artık onlarda ithalat ve ihracatta %3 gümrük vergisi ödeyeceklerdi. II.Mahmud döneminde de bu tedbirler sürdürülmüş; ayrıca müslüman tüccara patente'lilerle mücadele için «Avrupa tüccarlığı» konumuna girme izni verilmiştir. Bunlara da «Hayriye Tüccarı» adı verilmiştir. 9 Ağustos 1863'te nizamname yayınlanarak, artık ne gayrimüslimlere ne de yabancılara «koruma» verilmeyeceği bildirilmiştir.

Kısa bir sürede Osmanlı teb'ası olan Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarları,

²⁰ BAĞIŞ, a.g.e., s.24-25; BOZKURT, Gülnihal. Devlet Hizmetinde ve Ticaret Hayatında Gayrimüslimler, s.140

²¹ BOZKURT, Gülnihal. a.g.c., s.141-44 ; BAĞIŞ, Ali İhsan. a.g.e., s.30-33

memleketteki gelenekleri ve tüketim yapılarını bildikleri için ayrıca ticari bilgi ve tecrübeleri sayesinde, zenginleşip ekonomik sermayeyi ellerinde tutmuşlardır. Bunların vasıtası ile Avrupa sermayesi ve malları Osmanlı devleti içine sızmış ve ekonomiye darbeler vurmuştur.

Bundan sonra, ticaret sözleşmeleri, dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımları 19.yüzyılda kapitülasyonların bir uzantısı olarak devam etmiştir.

III.BÖLÜM

4) 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNİN EKONOMİK DURUMU

A) 18. ve 19. Yüzyılda Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Devleti

Monarşi yönetiminin aşırılıkları sebebiyle, 14 Temmuz 1789'da Fransa'da patlak veren ihtilâl ile ortaya çıkan liberal ve milliyetçi fikirler, Napolyon'un Avrupa devletleri ile savaşları tüm Avrupa'yı sarsmıştı. 1815 Viyana Kongresi ile tüm Avrupa'nın haritası yeniden çizilmiştir.

18.yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'da buhar enerjisinin makinaya tatbik edilmesi ile, sanayi alanında büyük bir ilerleme sağlanmıştır. Üretimde kol gücünün yerini makina, küçük işletmelerin yerini fabrikalar almıştır.¹ Sanayi İnkılabı ile birlikte üretim çoğalmış, artan üretime pazar bulmak için büyük Avrupa devletleri arasında pazar arayışı ve sömürgecilik yarışı başlamıştır. Bu durumda, dünya ticaretinin hızla genişlemesine yol açmıştır. 18.yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinin Avrupa ile ticareti Fransızlar'ın elinde bulunurken Napolyon savaşları, Sanayi İnkılabı ile birlikte İngiltere birincil kuvvet olmuştur.² Makinalaşan sanayi, önce İngiltere'de dokuma sanayisinde uygulama alanı bulmuştu. Yünlü tekstil, kömür üretimi, demir çelik gibi dallar önem kazanmıştır. Demiryolları, uzak pazarları birbirine yaklaştırarak hammadde kaynaklarını üretim merkezine bağlamıştır. Sanayi İnkılabı ile birlikte dünyada Kapitalizm, Emperyalizm, Sosyalizm gibi düşünceler yayılmıştır. Artık dünya ekonomik sistemini, bu düşünceler yönetmiştir. Sanayi İnkılabı İngiltere'den sonra, kısa sürede Kıta Avrupasına yayılmış Fransa, Belçika, Almanya gibi...

¹ PAMUK, Şevket, Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi(1500-1914), İstanbul. 1988, s.185; SANDER, a.g.c., Ankara . 1993, s.153-154

² KASABA, Reşat. a.g.c., s.44; ÜŞÜR, İşaya. "Sanayileşmenin İlk Aşaması Dokuma Sanayi " Dış Ticarete Durum, S.10, Ankara. 1988, s. 44-45

Bu inkılabın Avrupa açısından en önemli sonucu, Almanya ve İtalyan ulusal birliklerinin kurulmasıdır. Böylece sömürgecilik yarışına katılanların sayısı fazlaşmış, dünya ekonomik dengelerinde değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Bu yüzyılda dünya ekonomisinin değişimini belirleyen nitelikler şunlar olmuştur.³

- a) Teknolojik gelişmenin bir sonucu olarak üretim güçlerinin artması
- b) Özellikle, kömür, demir-çelik, bakır ve altın gibi maddelerin üretimdeki artışlar.
- c) Hammadde, yarımamul ve mamul madde üretimindeki artışlar
- d) Ulaşım ve haberleşme araçlarındaki gelişmeler
- e) Dış ticaretteki gelişmeler
- f) Sermaye durumunun uluslararası bir görünüm arz etmesi.

1870'lere kadar Avrupada'ki kapitalist güçlerin Yakındoğu politikası şu şekilde olmuştur. Rusya ve Avusturya dünya ticaret yollarının önemli olduğu bölgeye uzanmayı amaç edinmiştir. Avusturya ise, Balkanların kapısını aralamak fikrindeydi. Rusya'nın hedefi ise Boğazlar ve sıcak denizlere inmekti. Fransa ise, Osmanlı devleti üzerinde borç verme ve ticari ekonomik ayrıcalıklar sağlayarak geniş haklar elde etmek istemişti. İngiltere'nin amacı ise, Hint yolunun güvenliğini sağlamak ve bu yol üzerinde tam anlamıyla bir tekel oluşturmak idi. Bu tür çıkarlar, büyük devletler arasında önemli savaflara sebep olmuştur.

Osmanlı devleti ise, dünyada ki bu gelişmelerden ister istemez etkilenmiştir. Fransız İhtilâli ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik akımı sonucunda 1830'da Sırbistan, 1832'de Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır. Osmanlı devleti ayrıca 1878'de Bosna- Hersek, Karadağ, Bulgaristan ve 1907 sonrasında Makedonya, Arnavutluk, Kıbrıs, Girit gibi topraklarını kaybetmiştir.⁴

³ ÇAVDAR, Tefik. Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İst.1970, s.18-19

⁴ PAMUK, Şevket. 19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara.1995, C.I, s.25

19.yüzyılda ki ekonomik gelişmelerle birlikte, Osmanlı devleti etrafında sürdürülen oyunlar hızlandırılmıştır. Sanayi İnkılabı ile ortaya çıkan teknik gelişmelerle Batı Avrupa ekonomisi ve askeri büyük imkanlar büyük ölçüde artmıştır. Osmanlı devleti ise gerek ekonomik gerekse sosyal birtakım sebeplerden dolayı bu gelişmelere ayak uyduramamıştır. Örneğin II.Mahmud döneminde yeniçerilerin isyanı ve yeniçeri ocağının kaldırılması ile oluşan boşluğun doldurulamaması ve Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın devlete verdiği zararlar ve bu meselenin bir iç mesele iken nasıl büyük devletlerin meselesi durumuna geliş gibi etkenler, Osmanlı devletinin, dünyada ki gelişmeleri geriden takip etmesine sebep olmuştur.

Avrupa devletleri bu fırsatları kaçırmayarak, çeşitli kanallarla Osmanlı sınırlarına girip, devletin içişlerine karışıp, onu daima sömürmeye çalışmıştır. Kaybedilen savaşlar ve ekonomik yarışlar, Osmanlı devletinin ekonomik yapısını kötü sona sürüklemiştir.

19.yüzyılda Osmanlı ticaret ilişkileri, Yakın Doğu ve Asya'dan, Batı Avrupa ve Birleşik Devletlere kaymıştır.⁵ 1870'lerde Osmanlı ihracatının %27'si İngiltere'ye yönelmiştir. İthalatın ise %30'u İngiltere ile yapılmıştır. İngiltere ile olan ithalatı pamuk, yünlü tekstiller, tarım ve tarım dışı makinalar, demir, kömür, gaz; ihracatı ise tahıl, pamuk, doğal boyalar, ipek, afyon, çeşitli meyva gibi ürünler oluşturmuştur.

1898 sonrasında Osmanlı dış ticaretinin genişlediği görülmektedir. Bunun sebebi de yabancı sermaye eliyle demiryollarının yapımıdır. Bu yüzyılda Alman sermayesi İç Anadolu ve Makedonya, Fransız sermayesi Suriye, Makedonya ve Batı Anadolu'da demiryolu yapımına girişmiştir. Demiryolları, İç Anadolu gibi limanlardan mahrum bölgelere ulaştırma maliyetlerini düşürerek, bu bölgelerin pazarlarını ve hammaddelerini Osmanlı liman kentlerine ve Avrupa limanlarına bağlamıştır.

⁵ KASABA, a.g.c., s.44-45

19.yüzyılda Osmanlı ekonomisini derinden etkileyen iki önemli konuya değinmek gerekirse :

a) 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması

Osmanlı devletinde ticaret, İslam anlayışına göre, serbest biçimde yapılmıştır. Kapitülasyonlarla tesbit edilen oranda ki gümrük miktarları, para değerinin düşüşünde etkisi ile önemsiz meblağ oluşturmıştır. II.Mahmud (1808-1839) bazı tüketim mallarını içine alan tekeller kurmuş ve bununla birlikte ayrıca ticaretten ek gümrük alınmıştır.⁶ Bunlar bir şehirden diğerine nakledilen eşyadan, vardığı yerde alınan «Amediyye», bir yerden diğer bir yere veya dış ülkeden nakledilen eşyadan çıkış yerine de alınan «Reftiyye», yabancı bir ülkeden getirilen ve ülke içinde satılan mallardan alınan «Masdariyye», bir ecnebi memleketten diğer bir ecnebi memleketine götürülen mallardan, Osmanlı toprağına uğradığında alınan «Müruriyye» resmleriydi.

19.yüzyıla kadar yabancı tüccarlar, %3 gümrük resmi ödemişlerdir. Fakat, Sanayi İnkılabının etkisi ile yabancıların memleket içinde de mal alıp satmaları üzerine, geliri düşen devlet 1802'den itibaren iç gümrükleri yabancılara da teşmil etmiş, bu durum 1803'te "Kala-i Sultaniye" antlaşmasında da yer almıştır. Palamut, mazi, kökboya, kuru incir, zeytinyağı, yün balmumu gibi mallar tezkere'ye bağlanmıştır. Afyon gibi bazı maddeler "Yed-i Vahid" denilen devlet tekeline konmuştur. Tanzimat'tan itibaren, mahalli gümrükler tarafından her yerde farklı alınan rüsumun zararlarına dikkat edilerek, dahili gümrükler içinde "Tarife Defterleri"

⁶ SARIKOYUNCU, Ali. "Osmanlı Devletinin Çöküşünü Hızlandıran Bir Antlaşma: Osmanlı- İngiliz Ticaret Sözleşmesi Sonuçları", Askeri Tarih Bülteni, Yıl: 17, S.33, Ankara.1992, s.95; KÜTÜKOĞLU, Mübahat. Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri, Ankara. 1973, C.1, s.68-69

tanzim edilmiş⁷ ve bir malın gümrüğü, her yerde eşit olarak alınmaya başlamıştı. Batı'da ortaya çıkan Sanayi İnkılabı ile birlikte gelişen sanayi için hammadde kaynaklarına pazarlara sahip olan Osmanlı devleti, batılı devletlerin ilgisini çekmiştir. Sanayisi ileri olan İngiltere, Osmanlı devletinin ticaret yolları bakımından önemini bildiği için ilişkileri hep sıcak tutmaya çalışmıştır. Mehmed Ali Paşa bunalımı ve İngiltere'nin Mısırda'ki çıkarları sebebi ile ayrıca Rusya'nın Hünkar Antlaşması ile Boğazlarda elde ettiği haklar bakımından İngiltere ve Osmanlı devleti birbirine yakınlaşmıştı. Zamanla, Osmanlı ekonomisi İngiltere'ye açılmış, bunun karşılığında İngiltere'nin siyasi ve askeri desteği aranmıştır. Kısaca istenilen İngiltere'nin, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruması idi.

1838 Ticaret antlaşması, 1820 tarihli Osmanlı-İngiliz gümrük tarifesinin 14 yıllık süresinin 1834'te dolması üzerine ortaya çıkan yeni tarife meselesi ile başlamıştır. Zamanın Londra'daki Osmanlı elçisi Nuri Efendi, İngiliz Dış İşleri Bakanı Palmertson'u yeni bir tarife yapılması hususunda sıkıştırmış, sonuçta İngilizlerle görüşmeler, 1836'nın sonlarında başlamıştır.⁸ İngilizler "Yed-i Vahid" in kalkmasından başka, devlet içinde perakende ticaret yapma hakkını da elde etmeye çalışmıştır.

Dört yıllık diplomatik (1834-1838), iki yıllık (1836-1838) tarife görüşmeleri sonunda 16 Ağustos 1838'de Osmanlı-İngiliz ticaret sözleşmesi imzalandı. Tartışmalar, Reşid Paşa'nın Balta Limanında ki yalısında yapıldığı için, bu antlaşmaya "Balta Limanı" antlaşması adı verilmiştir. Bu antlaşma, ancak 1 Mart 1839'da yürürlüğe girmiştir.⁹

Antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardır.¹⁰

⁷ BOA, Cevdet -Maliye, nr: 8661 «İzmir gümrüğünüm varidatından evladan mahtumun bahr-ı kıyısında alınan 8 akçe Ahmediyye ve 9 akçe Reftiyye ihraç her neye balığ olursa canib miri için cem u hıfz hitamın u mahzi ma'mu hasılat defterleri der- saadete irsal olunmuş»

⁸ KÜTÜKOĞLU, a.g.e., s. 85

⁹ YÜCEKÖK, Ahmet. "Osmanlı İmparatorluğu ve 1838 Ticaret Sözleşmesi", A.Ü.S.B.F.Derg.C.XXIII / I, Ankara.1968, s.404

¹⁰ YERİSMOS, a.g.e., s. 311; KURMUŞ, Orhan . Economie et Societes Empire Ottoman, Fransa. 1983, s. 413-41; KÜTÜKOĞLU, a.g.e., s.80-85; PAMUK, Şevket. Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi,s.20-21 ayrıca bkz. Balta Limanı Muahadesi'nin Kraliçe Victoria tarafından imzalanan nüshası, BOA . Muahedeler, nr: 199-200

1.madde: İngilizlerin eski imtiyazları devam edecek ve ayrıca herhangi bir devlete verilecek hak ve imtiyazlar İngilizler içinde geçerli olacaktır;

2. madde: Majeste İngiltere Kraliçesinin uyrukları veya onların adamları, Osmanlı ülkesinin her yerinde ülkenin ürünlerinden veya mamulâtından olan bütün maddeleri, hiçbir istisnası olmaksızın satın alabilecektir. Saltanat makamı, tarım ürünleri veya herhangi bir diğer bir madde üzerindeki tekelleri, ayrıca herhangi bir maddenin satın alınması veya satın alındığında bir yerden başka bir yere taşınması için, yerel yöneticilerden alınması gereken izinleri, kaldırmayı resmen yükümlenir. İngiltere kraliçesinin uyruklarında herhangi birinin yerel yöneticilerden izin almaya zorlaması, bu sözleşmenin ihlali sayılacaktır. Bu madde ile ihraç yasağı olan maddeler hakkında yasaklamalar kaldırılırken, "Yedi-Vahid" usulünün ilga edilmesi kabul olunmuştur. Satın alınan malların bir yerden diğer bir yere nakli için kullanılmakta olan "tezkire" isteme usulü kaldırıldı.¹¹

3.madde: Herhangi bir Türk ürünü veya işlenmiş maddesi, bir İngiliz tüccar veya onun adamınca yine Türkiye'de satılmak üzere satın alınacak olunursa, İngiliz tüccar veya onun adamı, bu malların alınması, satılması veya herhangi bir ticari işleme bağlı tutulması durumunda aynı durumlarda müslüman veya reaya olsun, ticaret ile uğraşan Türk uyruğundan en çok izine erişmiş sınıfın bağlı olduğu vergileri ödeyecekti.

4. madde: Eskiden beri %3 olan ihraç resmi aynen devam edecek , bununla birlikte eskiden beri alınan gürukler yerine %9 'luk bir vergi kabul ediliyordu. Böylece ihraç vergisi, % 12 olarak gerçekleşiyordu. Kısaca ülke içinden başka bir ülkeye iharaç olunacak mallar için %9 , ihraç olduğu zamanda ayrıca %3 resm ödeyecekti.¹² Böylece yabancıların, Osmanlı dışarıya ihracat yapması kolaylaşacak ve memleket hammadde kaynaklarının büyük oranda dışarıya çıkmasını sağlayacaktı.

5. madde: İngiliz tüccarına ait,Osmanlı veya İngiliz mahsul ve mamulâtı Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından istene geldikleri gemilerle, ister aktarma yapıldıkları gemilerle

¹¹ SARIKOYUNCU, Ali. a.g.m., s. 10 ; KÜTÜKOĞLU, Mübahat. "Tanzimat Devri Osmanlı- İngiliz Gümrük Tarifeleri ", İ.Ü.Ed.Fak.Tarih Enst.Derg. S.4-5, İstanbul.1973-74, s.335-337

¹² YÜCEKÖK, a.g.m., s.405; TENGİRŞENK, Yusuf Kcmal. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", Tanzimat.I, İstanbul.1940. s.291

gelsinler isterse bir müddet için herhangi bir sebep ile karaya ihraç edilip tekrar gemilere yüklensinler, bu nevi eşyadan hiçbir suretle resm veya hisse alınmayacaktır.

6. madde: Muahede'nin Mısır dahil bütün Osmanlı topraklarında tatbik edileceği

7. madde: Gümrük tarifeleri, daha önce 14 yılda bir yenilenirken bundan böyle 7 yılda bir yenilenecektir.

Balta Limanı ticaret antlaşması, Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin Avrupa ticaretine açılması için gerekli ortamı hazırlamıştır. Artık sömürgeciliğin resmi belgelerle başladığının göstergesi olan bu antlaşma, Osmanlı hazinesini bazı gelirlerden mahrum bırakmıştır. Serbest ticaret ilkesini kabul eden bu antlaşma ile, Osmanlı ekonomisini kapitalizm ile karşı karşıya getirmiş, bu durumda Türk tüccarlarını zor durumda bırakmıştır. Yerli tüccar, iç gümrükleri ödemeye devam ederken (Amediyye, Reftiyye, Müruriyye, Masteriyye) yabancı tüccar bu yükümlülüğten kurtulmuştur. Osmanlı maliyesi, Kırım savaşı sırasında olağanüstü gümrük vergileri uygulamayıp, mali buhran karşısında ilk kez Avrupa para borsalarına açılmak zorunda kalmıştır.

Yabancı ticareti için çok elverişli bir pazar haline gelen Osmanlı devleti, sanayisini geliştirememenin yanında mevcut durumunu bile koruyamamıştır..Bu durumda Türkiye'nin tarım ülkesi olmasına sebep olmuştur. Devlet müesseselerinin ve teşkilatının bozulmasından yararlanarak gelişen ve gayrimüslimlerden oluşan esnaf sınıfını, batı sanayisi ile bütünleştiren ve onların sanayi kapitalizminin Osmanlı devletinde ki ajanları durumuna getiren bu antlaşma olmuştur. Ayrıca bu antlaşma, devleti "Düyun-u Umumiye" idâresine götüren zincirin başlangıcını teşkil etmiştir. Antlaşmanın etkisi, Osmanlı devletinin I.Dünya savaşına girişine kadar devam etmiştir.

1850'de, 1839 tarifesi yenilenmiş, ithal mallarında %20 , ihraç mallarında ise %16 oranında bir indirim kabul edilmiş. 1860-1861'de mali bunalım ve Lübnan'da yaşanan siyasi gerginlik sebebiyle "Kanlıca Ticaret Muahedesini" ile Osmanlı devleti ihracattan alınan

vergileri , %12'den %1'e indirmeyi kabul etmiştir.¹³ Tüketimde ithal mallara kayış, yerli üretimin yerini ithalatın almasına yol açarken, yerli sanayi gelişmemiş ve işsizlik artmıştır.

Osmanlı -İngiliz Gümrük tarifeleri, aşağıda verilen tabloda gösterilmektedir.¹⁴

Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri

Malın cinsi	Miktar	Fiatlar 1839	Fiatlar 1850	Fiatlar 1862	Fiatlar -daki artış ve azalış nisbet -leri % 1839-1850	1850-1862	1839-1862	Gümrük Resim-leri 1839	1850	1862
Buğday	Ist.kile si kıyye	13,75	14	15,30	1,8	9,2	11,2	198	169	146
Ceviz	Kıyye	60	57,5	163	-4,1	183,4	155	864	696	1 565
Çiriş	Kıyye	3,5	5	-	42,8	-	-	49	60,5	-
Çiti-i Kastamonu ve yorgan yüzü	Denk	-	800	566,50	-	-29,4	-	-	9676	5438 -
Çiti yorgan yüzü Tokad ve elvan ve bogasi	Top	-	7	6,30	-	-10	-	-	84,5	60
Çöğen	kıyye	1,5	2	1,90	33,3	-5	26,6	21	24,5	18
Deri (koyun ve keçi)	aded	4,5	2	6,30	-55,5	215	40	64	33	60
Deri (kuzu ve küçük keçi)	aded	2,5	1,5	3,10	-40	106,6	24	36	18	29
Deri, tavşan(Anadolu)	aded	160	100	152,30	-37,5	52,3	4,8	2304	1209	15.10
Deri, tavşan (Rumeli)	aded	85	60	94,40	-29,4	57,3	11	1224	725	906
Döşek ve şilte Kıbrıs	aded	28	16	13,30	-42,8	-16,9	-52,5	402	193,5	127
Ebucehl karpuzu	kıyye	12	10	-	-16,6	-	-	171	121	-

¹³ KÜTÜKOĞLU, a.g.e., s.109-113

¹⁴ KÜTÜKOĞLU, Mübahat. "Osmanlı- İngiliz Gümrük Tarifeleri", İ.Ü.Ed.Fak.Tarih. Enst.Derg. S.4-5, İst. 1937, s.354-355

Fesi Tunus kebir	Kağıd	200	170	113	-15	-33,3	-7,2	2880	2056	1087
Fesi Tunus Mecidiye	kağıd	-	100	66,70	-	-33,3	-	-	1209	679
Fesi Tunus sağır	deste	200	170	113,30	15	-33,3	-7	2880	2056	1087
Fındık	kantar	70	55	65,70	-21,4	19,4	-2,4	1008	665	630
Futai Bursa	çift	40	37	32,20	-7,5	12,9	-19,5	576	448	308
Geyik boynuzu	kıyye	-	5	4	-	-20	-	-	60	38
HalıUşak	kıyye	-	16	25,20	-	57,5	-	-	193	241

İngiltere'nin, Osmanlı devletine ihraç ettiği pamuklu dokumalar 1835 yılında 17.330.138 iken, 1840'da 25.692.589 ve hızla artarak 1845'te 46.793.311 ve 1855'te 132.605.467'yi bulmuştur.¹⁵

İngiltere ile yapılan ticaret sözleşmesine benzer sözleşme, diğer Avrupa devletleri ile de yapılmıştır.¹⁶ 25 Kasım 1838'de Fransa ile 18 Mayıs 1839'da Hansa Birliği ve Sardunya Krallığı, 31 Ocak 1840'ta İsveç, Norveç, 2 Mart 1840'ta İspanya, 14 Mart 1840'ta Hollanda, 22 Ekim 1840'ta Belçika, Alman Gümrük Birliği, 1841'de Danimarka, Toskana Büyük Dükalığı antlaşmayı imzalar. Nihayet 18-30 Nisan 1846'da Rusya ile de bir antlaşma imzalanmıştır.

Balta Limanı ve diğer ticaret antlaşmaları, devletin iktisadi çöküşünü başlatan değil, hızlandıran bir antlaşma olmuştur. Bu antlaşmalar, İngiltere'nin ve diğer batılı devletlerin Doğu Akdeniz politikalarının tatmin edici bir sonucu olarak doğmuş ve 19. yüzyılın ikinci yarısı, batılı devletlerin bu sözleşmenin yarattığı düzeni muhafaza çabalarıyla geçmiştir.

¹⁵ YÜCEKÖK, a.g.m., s.410; İNALCIK, Halil. "Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabeti Karşısında Emek Maliyetinin Rolü ", ODTÜ, Gelişme Dergisi, Özel Sayı: 1979-80, Ankara. 1980, s.48-49

¹⁶ EREN, A. Cevad. "Tanzimat" maddesi, İ.A. İstanbul. 1979, C.II, s.722; YERİSMOS, Stefanos. a.g.e., s.315

b) Dış Borçlar (Düyun-u Umumiye)

Osmanlı devletinde ekonomik alanda sömürgeciliğin başladığı dönem, 16. yüzyılda Fransızlara verilen kapitülasyonlarla olmuştur. 1740'da I.Mahmud döneminde, bu kapitülasyonlar süreki hale getirilmiş, 19.yüzyılda ki ticaret antlaşmaları ile de ekonomik bunalım süreci hızlanmıştır.¹⁷ 18.yüzyılda savaş alanlarında alınan yenilgilerinde eklenmesiyle, ekonomik bunalımlar üzücü boyutlara ulaşmıştır. 19. yüzyılın ilk yıllarında başlayan ve 1840'larda devam eden gümüş paraların taşıması ile kuruş sürekli değer kaybetmiştir. Para darlığı bunalımını gidermek için piyasaya "Kaime"denilen karşılıksız paralar sürülmüştür. Bütçe açık verdikçe en çok Galata'da ki Rum ve Ermeni bankerlerine başvurulmuştur.¹⁸

Avrupa'dan para almayı ilk düşünen ve yerine getiren Sadrazam Mustafa Reşid Paşa olmuştur. 1850-1851 yılında Maliye Bakanlığı, aylıkları ödeyemeyecek duruma gelince Mustafa Reşid ve bazı devlet adamları, dışarıdan istikraz yapmaya karar vermişlerdir. Fakat, padişahın eniştesi Fethi Bey, Sultan Abdülmecid'i dışardan para istikraz edilmemesi hususunda ikna etmiştir. Ama borçlanma mukavelesi imzalanmış olduğundan, Osmanlı devleti ancak tazminat ödemek suretiyle mukaveleyi fesh edebilmiştir.¹⁹

1853 yılında Rusya, Mehmed Ali bunalımında izlediği zayıf bir Osmanlı devleti üzerinde etki kurma politikasını terk ederek, bu devleti yıkma politikası izlemeye başlamıştır. Hıristiyanlarca kutsal sayılan ve tek tanrılı dinlerin çıkış yeri olan Kudüs ve etrafında Osmanlı devleti, gerek Katolikleri ve gerekse Ortodokslar'a birtakım ayrıcalıklar tanımıştı. 1853 yılında

¹⁷ Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50. Yılı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.1973, s.15-16

¹⁸ ÇAĞLAYAN, Toper. "Osmanlı Dış Borçlarının Neden ve Sonuçları (1854-1923)", Maliye Dergisi, S.47, Ankara. 1980, s.30; SARIKOYUNCU, a.g.e. s.109; PAKALIN, a.g.e. "Düyun-u Umumiye" maddesi, s. 489

¹⁹ ENGİN, Vahdet . "Osmanlı Devletinde Dış Borçlar", Tarih İncelemeleri Dergisi, C.V, İzmir.1990, s.265

Rusya ile Katolikliğin temsilciliğini yapan Fransa arasında antlaşmazlıklar olmuştur.²⁰ Rusya bu durumda Osmanlı yani "hasta adam" olarak nitelendirdiği devletin paylaşılması için İngiltere'ye önerilerde bulunmuştur. Fakat, o dönemde Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasını izleyen İngiltere, bunu reddetmişti. Bunun üzerine Rusya, tek başına Osmanlı devleti içinde bulunan Ortodoksların koruyuculuğunun kendisine bırakılmasını istemiştir. Bu gerginlik, Osmanlı devleti ile Rusya arasında Kırım savaşının çıkmasına sebep olmuştur. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Avrupa dışında tutulması düşüncesinde olduğu için, Kırım savaşına Osmanlı devletinin yanında katılmışlardır. Savaş, 1854 yılında Rusya'nın Sinop'taki Osmanlı donanmasını yakması üzerine başlamıştır. Avusturya ile Prusya'nın yansız kaldıkları, Piyemonte'nin de Osmanlı devletinin yanında yer aldığı savaş 1856'da Rusya'nın barış istemesi üzerine bitmiş. Bu savaş sonunda da, Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır.²¹

Osmanlı devleti, yabancı devletlerden borç almaya ilk defa Kırım harbi sırasında başlamıştır. 1854 ve 1855'de iki defa borç para almıştır. Borçlanma Londra ve Paris'teki Palmer ve Goldschimid adında ki iki banka grubundan yapılmıştır. 3 milyon İngiliz liralık borçlanmanın İhraç fiyatı %80, faiz, %6 idi.²² Alınan borç paralar, tamamen savaş ve savaşa hazırlık giderlerinde kullanıldığı için verimli olmamış ve zamanla bu borçlar çoğalmıştır. Dış borçlar gerek Abdülaziz'in müsrifliği ve gerekse fonların üretken yatırımlarda kullanılmamış olması, sadece o anda ki acil ihtiyaçları gidermek amacıyla kullanılması, ekonomik durumun gün geçtikçe güç kaybetmesine sebep olmuştur.

Bütçe açığı 1853'den 1855'e kadar 5.800.000 ve 1856'ya kadar da toplam 8500000 sterlin olmuştur. Bütçe açığını kapatmak için Fransa ve İngiltere'nin kefaleti ile 5.000.000 İngiliz liralık bir mukavele imzalanmıştır. Faiz oranı %4, itfa bedeli senede %1 idi. İstikrazlara

²⁰ SANDER, a.g.e., s.224; KARAL, Enver Ziya. Osmanlı Tarihi, Ankara. 1983, C. VIII, s.422

²¹ ERİM, Nihat. a.g.e., s.317-319

²² ÇAĞLAYAN, a.g.m., s.30; KARAMÜRSEL, Ziya. Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara. 1940, s.92; YERİSMOS, a.g.e., s.370

karşılık, hükümetin genel geliri, Mısır vergisinden artan para ve özellikle İzmir ve Suriye gümrük gelirleri tahsis edilmiştir.²³

Sultan Abdülmecid (1838-1861) döneminde yapılan dört borçlanmanın tutarı 16 milyon 540 bin 700 Osmanlı lirasına tekabül etmiştir.²⁴

Sultan Abdülaziz döneminde de(1861-1876) 97 milyon 708 bin 820 Osmanlı liralık borçlanma yapılmıştır.

Buna göre yapılan istikrazların :²⁵

%50'si emisyon kaybına uğramış

%2'si bahriyeye harcanmış

%5'i saraylara sarf edilmiş

%10'u istikrazların mütedahil faizleri ile ana para taksitlerine verilmiş

%5'i avans olarak alınan borçların faizleri için kullanılmış

%1,5'u komisyon olarak verilmiş

%13'ü hazinede kalmış

%14'ü demiryolları yapımına tahsil edilmişti.

1877 yılında Osmanlı hükümeti, borçlarını ödemeyecek duruma gelmiştir. Borçların toplamı 190.997.980 İngiliz lirası idi. Bunun faizi ise, 61.803.905 İngiliz lirası idi. Kısacası Osmanlı devletinin faizi ile birlikte dış borç yekunu 252.801.885 İngiliz lirasını bulmuştur.²⁶

Tahta çıkan Sultan II.Abdülhamid saray masraflarını ve bazı devlet giderlerini kısmakla işe başlamıştır. Ama asıl mesele, giderek artan dış borçlara çözüm bulmaktır. Abdülhamid yabancı devletlere, borçlar konsolide edilmediği takdirde hiç kimsenin eline bir

²³ YERİSMOS, a.g.e., s.371; ÇAĞLAYAN, a.g.m., s. 33

²⁴ ENGİN, a.g.m., s.268

²⁵ KARAMÜRSEL, a.g.e., s.100

²⁶ Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50.Yılı, s.17

şey geçmeyeceğini, Avrupa'da ki tahvil sahiplerinin her şeyini kaybedeceklerini ve genel bir felaketin ortaya çıkacağını söyledi. Bu durumdan endişelenen Avrupalı mali ve politik liderler bazı Osmanlı gelirleri üzerinde yalnızca kendi temsilcilerine denetim yetkisi verildiği takdirde, borçların konsolidasyonunu kabul edeceklerini bildirmişlerdir.²⁷

1881'de dış borçlar alacaklarının vekilleri, İstanbul'a davet edilerek onlarla görüşmeler yapılmıştır. Çıkış günü hicri takvimle 1299 yılının 28«muharrem»ine rastladığı için "Muharrem Kararnamesi" adı altında zikredilmiştir. 20-12-1881 tarihinde Osmanlı devleti ile alacaklı devlet temsilcileri arasında varılan antlaşma gereğince "Düyun-u Umumiye Osmaniye Varidat-ı Muhasasa İdaresi" kurulmuştur.²⁸

Kararname ile istikrazların itibari kıymetleri aşağı yukarı satış fiyatlarına tahvil edilerek, umumi borç miktarı 239.5 milyon liradan 125.3 milyona, senelik faiz ve itfa tahsisatı 13.2 milyondan 7.6 milyona indirilmiştir.²⁹

Bu idâre, İngiliz, Fransız, Alman, İtalya, Avusturya ve Osmanlı alacaklıları ile kendilerine öncelik tanınan Galata bankerlerini temsilen 7 üyeden oluşmuştur. Başkanlığını ise İngiliz ve Fransız delegeler yönetmiştir.

Devlet, balık, tuz, ipek, alkollü içecekler, tütün, damga işletilmesi ile, Kıbrıs varidatı fazlası, Şarki Rumeli vergisi ile mezkur eyalet gümrükleri safi hasılatı tömbeki resmi hasılatından 50 bin lira, Berlin muahedesine göre Düyun-u Umumiye'den Sırbistan, Karadağ

²⁷ SHAW, Stanford - SHAW, Ezel Kural. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmed Harmancı, İstanbul.1983, s.275-276

²⁸ YALÇIN, Edip Semih. "Osmanlı Dış Borçları", Askeri Tarih Bülteni, S.38, Yıl.20, Ankara.1995, s.552 ; KEYDER, Çağlar "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", T.C.T.A, C.III, s.646-647

²⁹ ELDEM, Vedat. Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara. 1994, s.184

Bulgaristan ve Yunanistan'ın paylarına düşen ve Osmanlı hükümetine gelen paralar, Düyun-u Umumiye idâresine bırakılmıştır.³⁰

Düyun-u Umumiye idâresi, zamanla Osmanlı mali yapısı içinde genişlemiş ve borçlanmalar devam etmiş, I.Dünya savaşını takip eden yıllarda ikinci bir maliye nezareti olma özelliğini korumuştur. Devlet içinde devlet olan bu idâre, zamanla Osmanlı devletinin bilgisi dışında davranmıştır. Osmanlı devletinin tahsis ettiği gelir kaynaklarını istediği gibi toplamakla kalmıyor, üstelik topladığı paraları başka, işlerde de kullanıyordu. Meselâ İtalya, Düyun-u Umumiye idâresinden aldığı borçla, Osmanlı devletine karşı Trablusgarb savaşını düzenlemiştir.

Osmanlı devletinde ekonomik üstünlük kuran ülkeler, zamanla devletin iç işlerine karışma fırsatı bulmuşlardır. Meselâ, İngiltere'nin 1878'den sonra politikasını değiştirerek Ermeni ve Araplarla ilgilenişi ve ^{Fransa'nın} 1830'da Cezayir'i işgal ederek, Suriye ve Lübnan'a yerleşmek istemesi gibi..

Osmanlı dış borçları , katlanarak Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. Lozan antlaşmasının, Düyun-u Umumiye Osmaniye hakkında 46.maddesinin 1. paragrafında şu hüküm vardır:³¹ "Bu fasla ait cetvelde yazılı Düyun- u Umumiye-i Osmaniye bu kısımda bulunan şartlar dairesinde Türkiye ile 1912-1913 Balkan muharebeleri neticesinde, lehlerine Osmanlı devletinde arazi ayrılmış olan devletler ve bu antlaşmanın 12 ve 15.söz konusu olan adaların İtalya'ya bırakılan oniki ada ve bu maddelerin son fıkrasında adı geçen arazinin kendilerine ilhak olunduğu devletler ve nihayet bu anlaşma gereğince, Osmanlı devletinden ayrılan arazi üzerinde yeniden teşekkül eden devletler arasında taksim edilecektir." Lozan antlaşmasının bu hükmüne göre, Osmanlı borçları imparatorluğa dağılan

³⁰ YERİSMOS, a.g.e, s.482-483; SUVLA, Şükrü. "Tanzimat'tan Evvel Devlet Maliyesi ve İstikrazlar", Tanzimat.I, s.272-273

³¹ YALÇIN, Edip Semih.a.g.m., s. 67

topraklarında pay alan şu devletler arasında taksim edilmiştir. Türkiye, İtalya, Arnavutluk, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Irak, Mısır ve Yemen. Bu devletler arasında en büyük pay Türkiye'ye düşmüştür. 1933 yılından itibaren kesintisiz sürdürülen dış borçların ödemeleri 1954 yılında son bulmuştur.

1313 / 1897 senesinde tahakkuk eden esham düyunatı :³²

Re'sülmal

Mevadd	Faiz	Liray-ı Osmani	Kuruş	Liray-ı Osmani	Kuruş
Gümrük istikrazı	%5 faizli	116.268	18	272.116	35
30 milyon mark istikrazı	%5 faizli	49.610	-	65.899	90
Tahvilat-ı Osmaniye	%4 faizli	6.490	-	184.690	-
Mısır vergisi ile temin olunan 1891 istikrazı	%4 faizli	36.300	-	270.948	48
Tönbeki istikrazı tahvilat-ı Mümtazesi	%4 faizli	12.100	-	38.185	40
40 milyon fark istikrazı	%4 faizli	6.996	-	69.553	88
Mısır vergisi ile temin olunan 1894 senesi istikrazı	%3,5 faizli	47.344	-	313.0272	33
1896 senesi ihraç edilen tahvilat-ı Osmaniye	%5 faizli	15 400	-	163 251	-
Düyun-u Mübedele	%1 faizli	57 960 872	-	880 759	57
Şimendifer tahvilatı	%1 faizli	130.152	-	-	-
Tahvilat-ı Mümtaz	%4 faizli	107.800	-	322 398	56

³² GÜRAN, Tefik. Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı (1897), Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara, 1997, C.V, s.199

Düyun-u Umumiyye tarih-i teşkilinden 1313 /1897senesi nihayetine değin mevki-tedavüle çıkarılan müstakrazatın miktarı :³³

Mevadd	Sinin	Liray-ı Osmanî	Beheri 22'şer lirahesabıylaadet hisse
Düyun-u Mübedelle	1297/ 1881	100 502 515	4 568 296
Şark demiryolları tahvilatı	1297 / 1881	156 325 547	1 968 900
Gümrükler istikrazı	1302 / 1886	6 499 988	295 454
30 milyon mark istikrazı	1304 / 1888	1 650 000	75 000
%4 faizli tahvilat-ı Osmaniye	1306 / 1890	1 650 000	227 250
Mısır vergisi ile temin olunan 1891 istikrazı	1306 / 1890	6 948 612	315 846
%4 faizli tahvilatı Mümtaze	1306 / 1890	8 609 964	391 362
Tönbeki istikrazı	1302 / 1893	1 000 010	454 55
40 milyon frank istikrazı	1310 / 1894	1 760 000	80 000
Mısır vergisi ile temin olunan 1894 istikrazı	1310 / 1894	9 033 574	410 617
1896 senesi %5 faizli tahvilat-ı Osmaniye	1311 / 1895	3 272 720	148 760
Yekun		159 909 430	8 526 940

c) Yabancı Yatırımlar

Dış borçlanmanın ekonomik açıdan yarattığı önemli bir sonuçta, güçsüz durumda olan sanayinin baltalanmasıdır ve yerli girişimcilerin yok olmasıdır. 1850'lerden sonra Avrupa sermayesi, dış borçlar dışındaki alanlarda da yatırım yapmıştır. Zengin madencilik ve tarım potansiyelinden başlayarak kurdukları anonim şirketlerle ulaştırma, bankacılık, endüstri ve kamu hizmetleri alanlarında da yatırım yapmışlardır. 1849 yılında Galatalı sarraflar vasıtasıyla, Zonguldak kömür havzasıyla ilk ilgilenen emperyalist güç İngiltere olmuştur. Yıllığı 30.000 kuruş gibi az bir miktarda Havza'yı kiralamışlardır. Daha sonra Fransızlar kurdukları Ereğli Şirketi ile ekonomik yönden iyice geliştirmişlerdir. 1910 yılında İtalya, Rusya

³³ GÜRAN, Tevfik. a.g.e., s. 194

ve Yunanistan'da bu bölgeye aynı ilgiyi göstermiştir.³⁴ Osmanlı devletinin üçlü ittifak yanında, I.Dünya savaşına katılmasıyla, Alman emperyalizmi Zonguldak kömür havzasının tek gücü haline gelmiştir.

Osmanlı devletinde ki, en büyük dolaysız yabancı yatırım dalgası 1888-1896 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu 9 yıllık sürede, yatırımlar için giren yabancı sermaye 30 milyon sterlini geçmiştir. Dolaysız yatırımda ki ikinci dalga 1905'ten sonra görülmüştür. 17 milyon sterlinden fazla yabancı sermaye vardır.³⁵

Tarım alanında kapitalizmin başarısızlığa uğraması üzerine, ticaret sermayesi devreye girmiştir ki bunun en belirgin örnekleri demiryolları bir yandan, özellikle Osmanlı devletinin kilometre garantisi olurken, Avrupa sermayesi içinde birer yatırım olmuşlardır. Kırım harbinden sonra, Osmanlı devletinde demiryolları inşaatına başlandığı zaman, devrim yapan bu yatırım, Avrupa ülkelerinde oldukça ileri seviyede idi.³⁶ İngiltere'de 16 bin, Almanya'da 11 bin, Fransa'da 9 bin, Amerika Birleşik Devletlerinde ise 49 bin kilometrelik hatlar döşenmiş bulunuyordu. (bkz. Harita1- Harita2)

1850'lilerin sonu 1860'ın başlarında Batı Anadolu'da demiryolu yapımı İngilizlerin egemenliğindeydi. 1856 yılının Eylül ayında, Osmanlı hükümeti İzmir - Aydın demiryolunun imtiyazını bir İngiliz grubunun mümessili olan E.Price adında bir müteşebbise vermiştir. 130 kilometre uzunluğunda olan bu hat 1867'de işletmeye açılmıştır.³⁷

1868 ve 1869 yıllarında Rumeli demiryollarının imtiyazı Belçikalı bir banker olan Baron Hirsch'e verilmiş ve kısa sürede "Şark Demiryolları" şirketi kurulmuştur. 1890 yılında

³⁴ SARIKOYUNCU, Ali. "Emparyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", OTAM, S.4, Ankara. 1993, s. 319-321; ELDEM, Vedat.a.g.e., s.49

³⁵ PAMUK, Şevket. Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, s.61-62

³⁶ ELDEM, Vedat. a.g.e., s.96; SELEN, H. Ticaret Tarihi, Ankara. 1938, s.63

³⁷ KARAL, E.Ziya. a.g.e., s.465-466; PAMUK, a.g.e., s.67; ELDEM, a.g.e., s.96

Baron Hirsch imtiyazını, Wiener Bankveren'in teşkil ettiği bir gruba devrederek, bu işten çıkmıştır.³⁸

Suriye'de ilk demiryolu inşaatına 1889'da Yafa ile Kudüs arasında başlanmıştır. 87 kilometre uzunluğunda ki bu hat, Fransız sermayesi ile yapılmış ve 1892'de "Filistin Demiryolları Şirketi" tarafından işletilmeye başlanmıştır.

Osmanlı demiryollarının inşaa tarihleri ve tesis maliyetleri

Hattın uzunluğu	İmtiyaz tarihi	İnşaa tarihi	Tesis sermayesi Sermaye Mily. Krş.	Menşei
Köstence- Çernovada	66	1856	1859-60	32 İngiltere
Ruşçuk-Varna	224	1861	1863-68	135 İngiltere
Şark demiryolları				
İstanbul- Edime	318	1868 / 69	1869-70	241 Fransa Belçika
Şarki Rumeli	386	1868 / 69	1872-88	218 Avusturya
Selanik - Mitroviçe	363	1868 / 69	1872-74	206 Banque de Paris et des Pays - Bas
Edime- Dedeağaç	149	1868 / 69	1870-72	92
Bosna kısmı	102	1868 / 69	1870-72	65
Babaeski- Kırkkilise	46	1910	1911-13	-
Üsküp- Sırp hududu	131	1884	1885-88	82 Osmanlı Bankası
Selanik- Manastır	219	1890	1881-94	220 Deutsche Bank
Dedeağaç- Selanik	508	1892	1892-1896	488 Osmanlı Bankası
Aydın Hattı				
İzmir-Aydın	130	1856	1856-67	147 İngiltere
Aydın-Dinar- Eğridir	342	1879 / 1911	1879-1912	308 İngiltere
Tire- Ödemiş	137	1882 / 1911	1883 / 1911	124 İngiltere
İzmir-Kasaba	93	1863	1863-66	
Kasaba-Alaşehir	76	1872	1885-86	249
Manisa-Soma	92	1888	1888-90	Fransız Sermayesiyle

³⁸ ELDEM, a.g.e., s.97

					İngilizlerden alınmıştır.
Alaşehir-Afyon	252	1884	1894-96	464	
Soma-Bandırma	184	1888	1888-90	-	
İzmir -Bornava	5	-	1865		
Mudanya- Bursa	41	1871	1872-92	18	Fransa
Mersin -Adana	67	1883	1884-86	45	İngiltere, Almanya
Anadolu Hatları					
Haydarpaşa-İzmit	93	emaneten	1872-73	26	Deutsche banka satılmıştır.
İzmit-Ankara	486	1888	1888-90	475	
Arifiye-Adapazarı	9	1898	1898-99	946	Deutsche bank.
Eskişehir-Konya	445	1893	1893-1896	445	
Bağdat Hattı					
Konya-Ulukışla	291	1898	1904-12		Deutsche Bank.
Toprakkale-İskenderun	115	1898	1904-12	550	
İslahiye-Resulayn	453	1898	1904-12		
Bağdat-Samarra	119	1898	1911-14	400	
Suriye hatları					
Beyrut-Şam-Müzeyrid	258	1890	1892-94		Fransa, Belçika
Riyad- Halep	332	1893 / 98	1900-06	444	Fransa
Trablusşam-Humus	102	-	1900-1911	88	Fransa
Yafa-Kudüs	87	1888	1889-92	65	Fransa
Hicaz Demiryolu					
Sarıkamış-Erzurum	1 564	-	1901-08	428	
Mamahatun dar hattı	296	-	1899-1916	6 075	Milli Rusya

I.Dünya savaşına kadar şehir içindeki ulaşımın önemli bir kısmını tramvay işletmeleri oluşturmuştur. İstanbul'da tramvay işletmesi 1869 yılında kurulmuş, imtiyaz sahibi şirketin 71.3 milyon kuruş olan sermayesinin büyük kısmı Belçikalıların elinde bulunmakta idi. İzmir'de tramvay 1883 ve 1891 yıllarında kurulan iki ayrı şirket tarafından işletilmekte idi. Bunlardan birinin sermayesi Belçikalılara, diğeri Fransızlara aitti.

İstanbul'da tüneli işletme imtiyazı,1869'da bir Fransız'a verilmiş; 1870'te "The Metropolitan Railway of Constantinople from Galata to Pera Ltd" adını alan bir İngiliz şirketine devredilmiştir.

1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi ile Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bu banka, Düyun-u Umumiye Idâresi ile birlikte maliye ve ekonomi üzerindeki, yabancı sermaye denetimini simgeleyen ilginç bir örnek olmuştur.³⁹ Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi'nin kurucuları arasında yer almış, yabancı sermaye yatırımlarına ortak olarak katılmış ve ilerleyen yıllarda devlet içinde yabancı sermaye çıkarlarını, özellikle Fransız sermayesinin çıkarlarını korumuştur. Osmanlı bankası ile devlet arasında 1877-78 Osmanlı - Rus harbi sırasında anlaşmazlık olmuştur. Banka savaş süresince, merkezi devlete borç vermeyi reddetmiştir. Bunun üzerine devlet, Osmanlı Bankasına tanıdığı bütün yetkileri silmiştir.

Ayrıca dünyanın belli başlı bankalarından Credit Lyonnais, Deutsche Bank, Dresdener Bank - Verein gibi büyük müesseseler memlekette şubeler açmışlardır. Bilhassa Deutsche Bank siyasi ve iktisadi bakımdan ve Anadolu-Bağdat demiryolu inşaatının finansmanında mühim bir rol oynamıştır.⁴⁰

Yabancı sermaye, daima devlet teminatı altında olan yatırımları tercih etmiştir. Yabancı sermaye, ayrıca açık kapı politikası sebebiyle İmparatorluğu sanayi mamulleri için mahreç olarak gördüğünden burada imâlat sanayi tesisleri kurmayı menfati aleyhine görmüştür. Bu sebeple yabancı sermayenin geniş anlamda, sanayi sektörü oluşturmadığı görülmektedir.

Tüm bu bahsedilen mevzulardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı devleti artık mali ve iktisadi bağımsızlığını yitirmiştir.

³⁹ PAMUK , Şevket . Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi , s.211

⁴⁰ ELDEM, a.g.e., s.160

1888 yılı başında yabancı sermayenin sektörlere göre dağılımı⁴¹

(ödenmiş sermaye ve tahviller toplamı; bin İngiliz sterlini olarak)										
	Fransız	%	İngiliz	%	Alman	%	Diğer ülkelerden %			
Demiryolu	648	12,3	3.349	63,3	166	3,1	1.120	21,2	5.283	100,0
Limanlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Belediye Hizmetler (su,gaz)	87	5,9	961	65,3	-	-	424	28,8	1.472	100,0
Bankacılık	2.00	50,0	2500	50,0	-	-	-	-	5.000	100,0
Ticaret	700	54,7	580	45,3	-	-	-	-	1.280	100,0
Sanayi	900	47,5	795	42,0	-	-	200	10,6	1.895	100,0
Madenci	185	20	710	79,3	-	-	-	-	895	100
Dış borçlar dışındaki toplam	5.20	31,7	8.895	56,2	166	1,1	1.744	11,0	15.825	100,0
1890 yılında Dış Borçlar (itibari Değeri)	44.600	37,6	27.400	23,1	13.800	11,7	32.700	27,6	118.500	100,0

B) Gayrimüslimlerin Osmanlı Ekonomik Hayatındaki Faaliyetleri

Osmanlı devletinin iktisadi çöküşünü sadece 1838 ve bunun ardından imzalanan ticaret antlaşmalarında aramak yanlıştır. Çöküşün başlangıcını,18.yüzyıla kadar hatta kapitülasyonların verilmesine kadar geriye götürebiliriz. Kapitülasyonların verilmesi konusunu önceki bölümlerde yer verildiği için burada tekrar anlatılmayacaktır.

Öncelikle, ekonomik olaylarla siyasi olayların iç içe olduğunu unutmamak gerekiyor. 1760'dan sonraki siyasi olaylara göz atmak gerekirse; 1768 /1774 yılları arasında Osmanlı - Rus savaşı çıkmış, Küçük Kaynarca antlaşması ile Rusya'ya toprak verilmiş, bununla birlikte siyasi ve ekonomik birtakım ayrıcalıklar verilmiştir. 1784 yılında, Müslümanlarla meskun ilk

⁴¹ Bu Tablo PAMUK, Şevket'in Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizm'i adlı eserden alınmıştır.

toprak kaybı olan Kırım elden çıkmıştır.⁴² 1787'de Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı devletine darbe vurmak üzere anlaştıkları bir zamanda Fransız İhtilali patlak vermiştir. 1789'da (1798'de) Fransızlar Mısır'a çıkartma yapmışlar, Sultan III.Selim bu durumu Rus ve İngilizlerin yardımı ile bertaraf etmiştir. İstanbul'da çıkan isyanlar sonunda, Sultan III.Selim tahttan indirilmiş, yönetimde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. 1806 yılında Rusya'ya karşı açılan savaş 6 yıl sürmüş, sonunda Bükreş antlaşması yapılmıştır. Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik hareketleri, Osmanlı devleti içindeki azınlıklar arasında yayılmıştır. Avrupa devletlerinin desteği ile bu ayaklanmalar, devletin başına iş açmıştır. Sırp isyanlarını(1804-1817), Yunan isyanları takip etmiştir. Yunan isyanları, devleti Rusya, İngiltere ve Fransa ile karşı karşıya getirmiş ve büyük kayıplara yol açmıştır. 1829 Edirne Antlaşması ile Rus ticaret gemilerine Boğazlardan serbestçe geçiş hakkı tanınmış ve ağır harp tazminatı ödenmiştir. Mısır valisi M.Ali Paşa'nın II.Mahmud döneminde 1831'de başlattığı ayaklanma ancak yabancı devletlerin desteği ile 1840'da bastırılabilmiştir.

Bu savaş ve ayaklanmaların çoğunda devlet yenik çıkmış, toprak kaybetmiş, bu da memleketin maddi ve insan gücünü tüketmiştir. Türkler, ordu ve yönetimden sorumlu oldukları için, ticaretteki boşluğu Osmanlı teb'ası olan gayrimüslimler (Ermeni, Rum, Yahudiler) doldurmuştur.

17.yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ticaretinde müslüman tüccarın yoğun olarak ticaret yaptığı biliniyorsa da dünyada ki ve Osmanlı devletinde ki birtakım gelişmeler ve değişmelerden sonra Osmanlı ticareti de şekil değiştirmiştir. Yabancı tüccar ve azınlık tüccarı, özellikle dış ticarete yer almaya başlamıştır.

19.yüzyıl boyunca, gayrimüslimler hem Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesinde, hem de Avrupa sermayesinin imparatorluğa girmesinde ve yerleşmesinde önemli rol

⁴² BOSTAN, İdris. "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Bellekten C.LIX, s.366-367

oynamıştır.⁴³ Gayrimüslimler lisan ve ticari tecrübeleri vasıtasıyla, 18.yüzyılda ahidnamelerde ki boşlukları kullanarak, dış ticaretteki paylarını daha da arttırmışlardır. Avrupa devletlerine verilen ahidnamelerde elçi ve konsolosların, istedikleri kimseleri tercüman ve yasakçı olarak kullanmalarına izin verilmiştir. Tercümanların çoğu da Fenerli Rumlardan oluşuyordu. Tercümanlık, Osmanlı sarayı ile Avrupa arasında gittikçe artan diplomatik ilişki sonucunda doğmuştur. Bağımsız bir Yunan devletinin oluşmasından sonra, Osmanlı bürokrasisi bu milliyetçi uyanışa duyduğu tepkiden dolayı, tercümanlık işi Fenerli Rumlardan alınmıştır.⁴⁴

Gayrimüslimlerin, Osmanlı ekonomisinde ki birtakım etkinlikleri zamanla kendi lehlerine, ama Türk milletinin aleyhine bir durum almıştır. Gayrimüslümleri, Avrupa emparyalizminin Osmanlı devletinde nüfuz yollarından biri olarak görebiliriz.

a) İç Ticarete Gayrimüslimler

Gayrimüslimler, içerde daha çok para, faiz, kredi ve banka sektöründe faaliyet göstermişlerdir. Bizans İmparatorluğunun son zamanlarında Venedik ve Cenevizli tacirler, Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmiş, Avrupa'nın Doğu ticaretini ellerine geçirmişlerdir. Bunlar, daha sonra burada oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek "Levanten" diye adlandırılan bir topluluk oluşturmuşlardır.

Osmanlı topraklarında ilk bankerlik işlemlerine Levantenler katılmış, sarraflık yüzyıllarca bu kesimin kontrolü altında kalmıştır.⁴⁵ Levanten adı verilen bu azınlıklar, 18. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ekonomisinde ve Avrupa ülkeleriyle siyasal, diplomatik

⁴³ PAMUK, Şevket. "19.yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", T.C.T.A, s.664-665

⁴⁴ YERİSMOS, Stefanos. a.g.e., s.325

⁴⁵ TOPRAK, Zafer. "Osmanlı Devletinde Para ve Bankacılık", T.C.T.A, C.III,s.760; SELEN, H. Ticaret Tarihi, Ankara. 1938, s.81-82

ilişkilerde etkin, çoğu kez de önemli rol üstlendiler. Osmanlı uyruğundaki Rum ve Ermenilerden Levantenlerle özdeşleşmeyi, onlarla aynı ayrıcalıklardan yararlanmayı başaranlar olmuştur. Bu yeni Levantenler ve aynı doğrultuda çaba sarf eden yerli Rum ve Ermeniler diğerlerinden farklarını belirtmek açısından, Müslümanlar tarafından "Tatlı Su Frengi" olarak anılmışlardır.⁴⁶ Bunlar daha çok İstanbul ve İzmir'de yaşamışlardır. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Levantenlere yeni ayrıcalıklar verilmiş. Levantenler, Avrupa sermayesi ile ortaklıklar kurarak, madencilik sektöründe önde yer almışlardır. Ayrıca büyük şehirlerin, toplumsal ve ekonomik yaşamına yenilikler getirerek; Türkiye'ye alafıranga olarak anılan yaşam biçimini, bunlar getirmişlerdir.

Galata bankerleri diye anılan kişiler, 19. yüzyılda Osmanlı maliyesinde ve kredi işlemlerinde büyük ağırlık kazanmışlardır. Genellikle azınlık üyesi sarrafların kurduğu bankerlik işletmeleri Türk-İslam teb'anının ekonomik yaşantısını önemli ölçüde etkilemiştir.⁴⁷

İstanbul'un Galata semtinde faaliyette buldukları için bu isimle anılmışlardır. Bu kişiler, para değişime, teminat mektubu verme, borç senedi, iskonta etme ve borç verme gibi işlemleri yerine getirmişlerdir. Büyük sarraflar, zamanla devletin mali işlerinde de söz sahibi olmuşlardır. Örneğin III. Mustafa döneminde (1757 -1774) başlayarak Hazine- i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Düzoğullarına verilmiş, 1842'de İrgen Uzunartinoğlu, Gelgeloğlu, Bogose Tıngıroğlu gibi tanınmış sarraflar Anadolu ve Rumeli kumpanyalarını kurmuşlar; devlet gelirlerini toplayarak devlet adına ödemelerde bulunmuşlardır.⁴⁸

II.Mahmud döneminde Osmanlı pazarlarını işgal eden Avrupa ürünleri, Galata sarraflarının onların büyük liman kentlerinde ki acentalarını iyice kuvvetlendirmiştir. Bazı gayrimüslimler, bizzat "mültezim" olarak devlet vergilerini toplamışlardır.⁴⁹ Esasında iltizam

⁴⁶ "Levanten", maddesi. Ana Britanica, C.XIV, s.42 ; YERİSMOS, a.g.e., s.328

⁴⁷ GÜLER, Ali. a.g.e., s.115; KAZGAN, Haydar. "Galata Bankerleri", T.C.T.A, s.762; "Galata Bankerleri" mad. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul. 1994, C.III, s.355

⁴⁸ "Galata Bankerleri" mad. Ana Britannica , C. XIV

⁴⁹ GÜLER, Ali. a.g.e., s. 116

olan sarrafların çoğu Ermenilerden oluşmuştur. Tanzimat idaresi "iltizamı" kaldırarak, hazine masraflarını mukaddem kanunlara rapt etmek suretiyle Tatlı Su Frenkleri, Rum, Ermeni ve Yahudi sarrafların işini hayli geri bırakmak istemiş ise de, bu tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.⁵⁰ Kısır döngü, 1879 yılında "Rüsum-u Sitte", 1881 yılında da "Düyun-u Umumiye" idâresinin kuruluşuna kadar sürmüştür. Devlet gelirleri, Rüsum-u Sitte ile önce gayrimüslimlerin, Düyun-u Umumiye ile de hem gayrimüslimlerin hem de Avrupalı sermayedarların kontrolüne geçmiştir.

19.yüzyılda, eldeki gelirlerle harcamalarını karşılamakta güçlük çeken ve mali yapısı bozulan Osmanlı devleti sık sık Galata sarraflarından borç almıştır. Para kredi mekanizmaları oluşturma gereği, Galata sarraflarının bankerleşmesine ve ilk bankaların kurulmasına yol açmıştır. 1847'de İstanbul Bankası, 1852'de iflas eden bu bankayı 1856'da kurulan ve modern alanda ilk ticaret ve mevduat bankası olan Bank-ı Osmani izlemiştir. İngiliz sermayesi ile kurulan bu bankaya 1863'te Fransız sermayesinde katılarak Bank-ı Osman-ı Şahane adını almıştır. Bu gelişmeler içinde gayrimüslimlerde bankalar kurmuş; yabancı bankalarda memuriyetlik ve yöneticilik yapmışlardır.⁵¹ Gayrimüslim Galata bankerlerinden ilk bankayı, ismi ile kuran Avram Kamonto olmuştur. Bundan başka hisselerin çoğu Ermeni olan, Osmanlı Ticaret Bankası, 24 Haziran 1911'de kurulmuş, bankanın idare merkezi İstanbul olmuştur.⁵²

Para ve bankacılık işlerini elinde bulunduran gayrimüslimlerin bu faaliyetlerinin dışında, şehirde yaşayan Ermeniler sarraflık, kuyumculu, müteahhitlik, mültezimlik⁵³, Doğu Anadolu kasaba ve köylerinde yaşayanlar ise, umumiyetle çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ticaret ile uğraşmışlardır. Sarraflık işinde Ermeni ve Yahudiler birinci sırada yer almışlardır.

⁵⁰ SUVLA, a.g.m., s.268

⁵¹ GÜLER, a.g.e., s.120; ÇADIRCI, Musa. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara.1991, s.338

⁵² GÜLER, a.g.e., s.121

⁵³ BOA, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, İstanbul. 1987,C.III, s.19-20; SAHİLLİOĞLU, Halil. "Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul. 1968, s.145

Sarraflık müessesesi İstanbul'un fethi ile beraber kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.⁵⁴ Bu müessese zamanla İstanbul'dan ve Rumeli'den, Anadolu'ya yayılmıştır. Ermeni sarraflar, padişaha, saraylara, vezirlere en çok yakın olan kişilerdir. Zenginlikleri sayesinde daha önce de değinildiği gibi devlete borç para vermişlerdir.

Sarrafların, din adamları üzerindeki nüfuzlarını şu belge ortaya koymaktadır.⁵⁵
«Son zamanlarda sarrafların etkisi altında kalan patrik ve bazı rahipler tarafından toplanan paraların yanısıra, yakın kısmının fazla harcamalarla eridiği, bunun düzeltilmesi için eskisi gibi (ilişik) tarafımızdan seçilecek saygın kişilerce işe el konulması üzerinde talep edilen resmi belgenin bir an evvel verilmesine dair »

Ermeniler, Akdeniz ve Doğu ticaretinde de çok önemli bir yere sahiptiler. Onlar Sivas'ta Tokat'ta, Kayseri'de, Ankara'da, Bursa'da ve Anadolu içlerine yerleşmiş, ticaret ile uğraşmışlardır. Tokat'ta tarımcılıkla, Ankara'da koyun keçi yünü, Bursa'da ipekçilik Kayseri'de pastırma, tütün ticaret ile meşgul olmuşlardır. Çorlu'da da bağcılık, şarapçılık, rakı işleri ile meşgul olmuşlardır.⁵⁶

Rumlar ve Yahudiler iç ticaretle ilgilenmişler ve şehirdeki dükkanlarda ticaret yapmışlardır. Rumlar, Ege denizi adalarında ve diğer sahil şehirlerinde çok yaygın olarak yaşayarak balıkçılık gemicilik yönünden ileri seviyede olmuşlardır. Rumlar, bunun dışında kürk ticareti ile uğraşmışlar, kürk getirmek üzere Rusya'ya gitmişler, bir müstakil kürkçü loncaları bile olmuştur.⁵⁷ Kumaş dokuyucu ve satıcılarında Rumlardan oluşmuş, bunların çoğuda Sakızlı idi. 1850 yılında kurulan "Fenerler İdaresi" etrafında oluşan ticari faaliyetlerde

⁵⁴ AKDAĞ, Mustafa. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, İstanbul.1995, C.II, s.150; SEVGİN, Necibe. "Nasıl Sömürüldük ? Sarraflar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.59; ayrıca bu makalede sarrafların faaliyetlerine dair çok sayıda belge bulunmaktadır.

⁵⁵ BOA, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C. I, 22 Nolu Belge, s.25

⁵⁶ BOA, Cevdet - İktisat, nr: 1043 «Çorlu kazalarında oturan Ermenilerin yapıkları rakı ve üzümününun defteri » Belgeler kısmına bak. Belge (1)

⁵⁷ ÖZKAYA, Yücel. 18.Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 150; SAHİLLİOĞLU, Halil. a.g.m., s.46; AUGUSTINOS, Gerasimos. Küçük Asya Rumları, çev. Devrim Evci, Ankara.1997 s.131

Rumlar etkili olmuşlardır. Kılavuzluk hakkı Rum kaptanı ile Rum sermayedarların elinde idi. Ayrıca gemilerin su ve kömür ihtiyacı da Rum tacirler tarafından karşılanmıştır.

Bu azınlıklar arasında, en çok dağılmış ve birbirine en çok bağlı olanlar Yahudiler idi. Yahudi tüccar, işçi, seyyah, simsar, mültezim, veya sarraftır. Mücevher ticareti ile birlikte Türklerden topladıkları yünleri yabancılara satan Yahudiler, aynı zamanda yün ticareti ile de uğraşmışlardır.⁵⁸ Kürk boyama sanatı, Lenfe Yeni kapısı dışında ki dükkanlarda çalışan Yahudilere aitti.⁵⁹ Galata'da faaliyet gösteren ve borsada etken olan komisyoncularda genellikle Yahudi idi. Bunlar yerli ve yabancı paraların hiçbir kayda uymayarak serbest bir surette değiştime, bu arada "sarrafiye" adı altında piyasanın belirlediği bir tarifeye göre ücret almışlardı.⁶⁰

Rahipler, patrikliğe bağlı zümrelerin vergilerini bizzat toplamışlar, başkaları ise buna karışmamıştır. Patrikliğe bağlı Kayseri kazalarındaki Rumların papazların keşişlerin ve diğer Hıristiyanların ödemesi gerekli senelik devlet hazinesi ile ilgili vergileri rahipler toplamıştır.⁶¹ Bunlar imdadiye, zarar-ı kasabiyye, tasdik akçesi gibi vergilerdi.

Ticaret yapan Ermenilerden alınacak vergiler değişti. Kazalarda oturup, başka yerlere gelip giden Ermeniler özel işleme tabi tutulmuşlardı. Anadolu, Sivas, Kayseri, Van, Bitlis, Arapgir, Niş, Kefe, Leh, Macar, Avusturya, Bağdat yörelerinden gelen ticaret ile uğraşan Ermeniler ile Anadolu, Sivas, Medine -i Münevvere reayası ve Karamanlı Ercişli, Edirneli ve Kayseri'li 46 Ermeni dışındakilerden «cihet-i maişet ve gulaniye» dahil olmak üzere dörder kuruş alınacaktı. Şer'an cizye vermeye hak kazanmış olan Rum ve Arnavutoğullarından «hüccei şer'iyye gereğince» yarım cizye alınacaktı. Rumeli'den,

⁵⁸ SAHİLLİOĞLU, Halil. a.g.m., s.48

⁵⁹ ÖZKAYA, Yücel. a.g.e., s.156

⁶⁰ GÜLER, Ali. a.g.e., s.119

⁶¹ ÖZKAYA, a.g.e., s.152

Anadolu'dan, Adalar'dan ticaret ve kazanç amacı ile gelen veya kefereden üçer kuruş tam veya cizye alınacaktı.⁶²

Sanayi alanlarında da gayrimüslimler yabancı devletlerle birlikte yer almışlardır. Osmanlı sanayi tesislerinin yönetim ve kontrolünde uzun süre Gregoryan Ermeni cemaatine mensup Dadianlar ailesi söz sahibi olmuştur.⁶³ 2 Eylül 1884 tarihli sözleşme ile, tüccardan Mişon Levi'ye Beykoz ile Serviburun arasında Çiftcevizler adlı yerde veya o çevrede bir «eşyay- ı züccaciye fabrikası» kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir. 1894'te Osmanlı teb'asından Yanko Yovanidis Bey'e İstanbul'da fayans ve fağfuri imal etmek üzere bir fabrika kurma ve işletme imtiyazı, 30 Haziran 1864'te yine Osmanlı teb'asından Yovan Yagurof'a Filibe'de bir pamuk fabrikası kurma ruhsatı verilmiştir.⁶⁴

Zonguldak Limanının yapımı, idaresi ve işletilmesi ve fermanla belirtilen koşullar dahilinde maden imtiyazı 20 Aralık 1893 tarihli bir fermanla, Yanko Joannides Bey isimli bir gayrimüslime verilmiştir.⁶⁵

Osmanlı teb'asından olan Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler ekonomik alanda ellerinde bulunan tüm imkanları kullanarak kısa sürede servet sahibi olmuşlar. Müslüman Türkler ise tüm bu imkanlardan nasibini alamamıştır.

b) Dış Ticarete Gayrimüslimler

Gayrimüslimler, sosya ekonomik konumları sebebiyle Osmanlı devletinin dış ticaretinde önemli bir yere sahiptiler. Klasik dönemde müslümanlar iç ticaret ve doğu ticareti

⁶² ÖZKAYA, a.g.e., s.153

⁶³ ÖNSOY, Rifat. Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası, Ankara. 1988, s.54

⁶⁴ ÖKÇÜN, A. Gündüz. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri ", A.Ü.S.B.F. Derg. C.XXVII, Ankara.1972, s.137-144

⁶⁵ GÜLER, a.g.e., s.166

ile meşgul olmuşlar iken gayrimüslimler, yabancı tüccarlarla birlikte iş yapmışlardır. Gayrimüslim tüccarlar özellikle Rumlar ve Ermeniler, 19.yüzyıl boyunca hem Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesinde hem de batı sermayesinin Osmanlı devletine girmesi ve yerleşmesi sürecinde önemli rol oynamıştır. Ticari deneyim ve yetenekleri Rum ve Ermeni tüccarları Avrupalılar için vazgeçilmez bir ortak durumuna getirmiştir. Rum ve Ermeni tüccarlar kısa sürede Anadolu'nun özellikle dış ticarete yönelen bölgelerinde etkili birer dağıtım ve toplama ağı geliştirmişlerdir.⁶⁶

Yabancı tüccarlar, büyük liman kentlerinde güçlenip, 1838 Ticaret antlaşmasının kendilerine sağladığı imtiyazları uygulamaya başlayınca yerli tüccarları kaldırıp, dağıtım ve toplama işlerini kendileri yapmaya çalışmıştır. Fakat, yabancıların kurduğu bu sistem büyük limanların gerisindeki bölgelere geçemedi. Oysa Rum ve Ermeni tüccarlar Anadolu'nun köylerine girip, sipariş alıp, ihraç mallarının demiryollarına ulaşmasını sağlayıp, büyük limanlardan getirdikleri malları da satıp hem üretici hem de tüketici ile olan ilişkilerini güçlendirmişlerdir. Bu sebeple, gayrimüslim tüccarlar uzun süre dış ticarete birinci sırada yer almıştır.

Osmanlı devletinde, dış ticaret ile meşgul olan tüccarlar şu gruplarda toplanmıştır.

1) Gayrimüslim Tüccarlar (Avrupa - Beratlı)

19. yüzyılın başından itibaren, ahidnameli tüccar konumunda ticaret yapma hakkı bahşedilen Osmanlı teb'ası olan gayrimüslim tüccar için kullanılan bir tâbirdir.

Bunlardan birçoğu Avrupalı elçiliklerden ve konsolosluklardan kendilerine önemli ticari ve mali ayrıcalıklar sağlayan beratlar elde etmişlerdir. Başlangıçta yerli tercümanları ve konsolosluk memurlarını korumak amacıyla olan beratlar, gittikçe artan sayıda yerli

⁶⁶ GÜLER, a.g.e., s.112; AUGUSTINOS, Gerasimos. a.g.e., s.129

tüccarlarada ihsan edilmiş ve satılmıştır.⁶⁷ Zamanla bu beratlar ihmal edilerek, hakkı olmayan kişilercede kullanılmıştır. 18.yüzyılda III.Ahmed, III.Mustafa ve I.Abdülhamid konuyla ilgilenmiş, yabancı devletlere notalar verilmiş ise de bu mesele halledilememiştir. Beratlı tercümanlığın fena bir şekilde suistimal edildiği şehirlerden biri de, Edirne olmuştur. 18.yüzyılda Rum-Ermeni ve Yahudilerin, yalnız yabancı devlet himayesine girerek tercümanlık beratı elde etmekle kalmayıp Çakırcı, Şahinci, Voynuk beratıda alıp, suistimallere yol açtıklarını görmekteyiz.⁶⁸

Avrupa ile ticaret yapan ve yapacak olan tüccar kaptan ve gemi sahipleri için özel statünün kabulü kaçınılmaz olmuştu. Bu nedenle, 1802 yılında III.Selim döneminde "Avrupa tüccarı" denilen sınıf ortaya çıkmıştır. Avrupa ile icaret yapmak isteyen ve güvenilir bir şahıs olduğunu ispat eden gayrimüslimler, Avrupa tüccarı berat'ı alabilmişlerdir.⁶⁹ Bunlarda Müstemin tüccarın sahip olduğu bütün haklardan yararlanabilecektir. Avrupa tüccarı intihab olanlardan 1500 guruş berat harcı alınmıştır. Ayrıca beratın İstanbul Kadılığı Bab-ı Mahkemesine kaydı gerekiyordu. İş yerleri ve ticaret yaptıkları devletin ismi, nazırlar tarafından tutulan bir deftere kaydedildiğinden bunlara "defterli tüccar" ve Eflak- Boğdan'ın fermanlı tüccarı gibi bir grup olduklarından "Kumpanya Tüccarı"da denilmiştir.⁷⁰ Beratlı Avrupa tüccarı, ticaret yaptıkları memleketin tarifesi üzerinden %3 gümrük resmi ödemişler, avarız, kassabiye ve tekalif-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardır.

Avrupa tüccarı sıfatıyla imtiyazlı bir sınıf haline gelen gayrimüslim tüccarların yabancı devletler himayesinde ticaret yapmaları için artık bir gerekçe kalmamıştı. Buna rağmen bazı azınlıkların inatla gayrimeşru yollarla bazı devletlerden patente elde etmekten vazgeçemedikleri görülmüştür. III.Selim'in başlattığı politikayı Sultan II.Mahmud'da devam ettirmiştir. Devletin önemli şehirlerinde ticari faaliyetlerde bulunan tüccarlar,

⁶⁷ LEWIS, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara. 1988, s.449; "Avrupa Tüccarı", İnönü Ansk. Ankara.1988, C.IV, s.304

⁶⁸ BOA, Cevdet - Maliye, nr:747

⁶⁹ BAĞIŞ, Ali İhsan . a.g.e., s.50; Osman Nuri, Mecelle-i Umur-u Belediye, C.I, İstanbul.1922, s.675

⁷⁰ "Avrupa Tüccarı" mad. İ.A. s.160; Osman Nuri, a.g.e., s.678

temsilcileri vasıtasıyla devletin değişik şehirlerinde hizmetkar istihdam etmek istemeleri ve yol emri talebinde bulunmaları, bunların büyük bir ticaret hacmine sahip olduklarını göstermiştir. İstanbul, Ankara, İzmir, Ayvalık ve diğer şehirlerde ikamet eden tüccarın hizmetkar kullanmak üzere müracaat ettikleri görülmüştür.⁷¹ Bu tüccarların sayısı zamanla artmıştır. 1835 yılında hizmetkarlarıyla birlikte 1344 kişi olmuşlardı.

II.Mahmud döneminde, İzmir'de bulunan Avrupa Tüccarı Bogosoğlu Karabat ve iki hizmetkarının her türlü vergi ve harçlardan muaf tutulmalarına ve kendilerinin bu hususta rencide edilmelerine dair 1814 yılında bir ferman çıkmıştır.⁷²

Tüccarların, yabancı devlet himayesinden kurtulup yeni bir sınıf durumuna gelmesiyle devletin cizye gelirlerinde de artış gözlenmiştir. 1816 yılında tüccar cizyesi 12 kuruştan 1834'de 68 kuruşa, hizmetkarlarının ki ise 10 kuruştan 34 kuruşa yükselmiştir.⁷³

1839'da Ticaret Nezaret'inin kuruluşundan sonra, Avrupa tüccarı ile ilgili işlere Ticaret Nezaretince bakılmaya başlanmıştır. Daha önce Beylikçinin yaptığı işi artık, Ticaret Nazırı yüklenmişti. 1850'de ise Ticaret mahkemesinin kurulması ile Avrupa tüccarının ticaretle ilgili davalarında burada görülmüştür. Osmanlı teb'ası olanlar, müstemmin tüccarlarla olan davalarında, onlar gibi iyi yetişmiş avukatlarla mahkemeye çıkmaları ve ticaret davalarının İstinaf mahkemelerinde yeniden görülmesinin hukuken mümkün olmaması sebebiyle, çoğu davaları kaybetmişler, bu durumda onların yeniden yabancı himayesine girmesine yol açmıştır.⁷⁴

⁷¹ BOA, Cevdet- İktisat, nr: 41, "Avrupa tüccarından İzmirde muhim Aleksandros Kavali Veledi Acı Yani nam tacirinin umuru ticaretini ru'yet etmek üzere İspino Veledi Acı Yani namı bir nefer fermanlı hizmetlerin Çeşme Yakasında İkamesi İçin"

⁷² BOA, Müzehhep Fermanlar, No: 586/1; ayrıca bkz.Belge: II

⁷³ BAĞIŞ, Ali İhsan Bağış. a.g.c., s.95; Cevdet Maliye, No:9051, "Bcratlı Avrupa tüccarının ve hizmetkarlarının cizyeleri hakkında alınacak muameleye dair"

⁷⁴ LÜTFİ, Ahmet. Tarih-i Lütfi, C.VI, s.102

2) Hayriye Tüccarları

Müslüman tüccarlardan tanınmış ve imtiyazlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.⁷⁵

Kapitülasyonlarla gümrük vergileri, müstemin tüccara % 5'ten % 3'e düşürülünce, tercümanlık gayrimüslimler için cazip bir hale gelmiştir. Padişah III. Selim ve bazı devlet adamlarının gayretiyle uzun süredir yabancı devlet himayesindeki beratlı tüccar sorununa son verilmiş ve bunun yerine gayrimüslim teb'anın « Avrupa tüccarı » adıyla dış ticarete yer alması sağlanmıştı.

Bu tür imtiyazlar, sadece gayrimüslim tüccara tanındığından müslümanlar yine gayrimüslim veya ecnebi tüccara muayyen bir yüzde vermek suretiyle ticarete bir müddet daha devam etmişlerdir.⁷⁶ Bu sebeple müslümanlar haksız bir rekâbet ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu müslüman tüccarlar Bab-ı Aliye bir arz-ı hal sunup, gayrimüslim tüccarının sahip oldukları hakların kendileri içinde tanınması talebinde bulunmuşlardır. III.Selim'in son dönemlerine rastlayan bu şikayetlere çözüm bulunamamıştır. Daha sonra sadaret kaymakam ve gümrük emini tarafından görüşülen bu teklif yerinde bulunmuş ve verilecek beratın sureti hazırlanarak Sultan II.Mehmed'e takdim edilmiştir. II.Mahmud 1810 yılında müslüman tüccarları «Hayriye Tüccarları» adıyla, aynen Avrupa tüccarı statüsüne kavuşturup, onlarada aynı imtiyazlar vermiştir.⁷⁷

Hayriye tüccarlarının nizamnamesine göre, bunları temsil etmek üzere İstanbul'da bir şebender ve iki muhtar bulunacak ve ticaret beratı ehl-i ırz, dindar ve dürüstlüğü ile tanınan tüccarlar arasından şebender ve muhtarlar tarafından araştırma sonunda seçilecek olan kişilere verilecek şehadetnelere istinaden ihsan olunacaktır. Her tüccarın iki de hizmetkârı

⁷⁵ PAKALIN, " Hayriye Tüccarı ", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü, C.I, s.780

⁷⁶ KÜTÜKOĞLU, Osmanlı - İngiliz İktisadi İlişkileri, s.71; LEWIS, a.g.e., s.451

⁷⁷ ERGİN, a.g.e., s.68; İHSANOĞLU, E. a.g.e., s. 582

bulunacak ve bunlarında aynı haklara sahip olmaları, gereğinde hizmetkarlardan birinin ticaret merkezinde oturmasına izin verilecekti.⁷⁸

Kendileri veya adamları ticaret kasdiyle bir yerden bir yere gidecekleri zaman müstemin tüccara olduğu gibi bunlarada bir yol hakkı verilmiştir. İthalat mallarından % 3 amediyye ve munzan % 2, ihraç malları için % 9 amediyye ve % 3 refiyye resmi ödemek zorunda idiler.⁷⁹ Bunların berat harcı 1200 kuruş idi. Hayriye tüccarlarının sayısı İstanbul'da 40, İzmir, Şam, Halep, Kıbrıs gibi ticaret yerlerinde 10 tane idi.⁸⁰

1838 Ticaret antlaşmasından sonra, serbest ticaret kuralları gerekli olmaya başlayınca Hayriye tüccarları, gayrimüslim ve müstemin tüccar karşısında rekabet edemez duruma gelmiştir. Bundan sonraki dönemlerde, ticaret hayatında Müslüman - Türk tüccarının yokluğu açıkça hissedilmiştir.

3) Müstemin Tüccarlar

Müstemin, Osmanlı devleti ile sulh halinde bulunan ve ahidlere müsteniden memleket içinde yaşayan ecnebler hakkında kullanılır bir tabirdir.⁸¹ Bu yabancı tüccarlar, Cenovalı, Venedikli, İtalyan, İngiliz, Fransız, Hollanda'lı İranlı tüccarlardı.

Müstemin adı verilen bu tüccarlar, ecnebi devletlere imtiyazlar verilmeğe başlandığı zamandan itibaren Osmanlı memleketlerinde ticaretle ilgilenmişler ve bunların durumlarında ahidnamelerle tesbit edilmiştir. Kapitülasyonlar konusunda bu mevzu ele alındığı için burada tekrar ele alınmayacaktır.

⁷⁸ ERGİN, a.g.e., s.68; PAKALIN, "Hayriye Tüccarları", s.781

⁷⁹ KÜTÜKOŞLU, a.g.e., s.72; ŞENEL, Şennur, Osmanlılarda Ticaret ve Hayriye Tüccarı, Ankara, 1994 s.37-38

⁸⁰ PAKALIN, M. Zeki. a.g.e., s.782

⁸¹ PAKALIN, "Müstemin" mad. s.631

Osmanlı devleti 18.yüzyılın ikinci yarısına kadar yaptığı antlaşmalarda, müstemin tüccarının ödeyeceği gümrüğü kesin olarak belirleyememişti. Ayrıca müstemin tüccar şu vergileri ödüyordu. İhracatta resm-i kalem, resm-i kapan, resm-i geçit, öşr-i bahar, resm-i mizan gibi....Müstemin tüccarın, Mısır ve Kahire'den Selanik'e götürdüğü kahveden % 5 gümrük resmi alınmıştır.⁸²

Osmanlı ekonomisi açısından yabancı tüccarın varlığı ve faaliyetleri , devletin mali istikrarsızlığını iflasa götürecektir. Çünkü yabancı tüccar, düzenli olarak konsolosların desteğini istemiş ve bundan da oldukça iyi yararlanmıştı. Sanayi İnkılabı ile memleketin hammaddelerini kendi ülkelerine götürmüşler, bu durumda yerli esnafı dar boğaza sokmuştur. Osmanlı pazarlarına hakim olan Avrupa malları emek maliyetinden dolayı yüksek fiatla satılan yerli mallarına rekabet üstünlüğü elde etmiştir. Zaten emekleme döneminde olan sanayi, böylece darbe yemiştir.

Bu yabancı tüccarlar, şehirde de ticari hayatı canlandırmışlardır. Bundan da iyi yararlananlar gayrimüslimler olmuştur. İngilizler ve Hollandalılar, Osmanlı pazarlarına girmede Rum, Ermeni, Yahudi aracılara dayanmış; Fransa ise böyle bir ihtiyaç hissetmemiştir. 1740 yılında Fransa ile Osmanlı arasında yapılan ticaret antlaşması ile Fransa'nın ticari alanda ağırlığı artmıştır. Özellikle de, Akdeniz'e çok çeşitli mallar getirmişlerdir.⁸³

İstanbul'da müstemmen denilen yabancı tüccarların sayısı kapitülasyonların verilmesi ve genişletilmesiyle epey artmış idi. Haliç kıyılarından başka, Tahta Kale'de Arap tüccarları,

⁸² BOA, Cevdet-Maliye, nr: 10; ÖZKAYA, Yücel. a.g.e., s.140

⁸³ BOA, Cevdet - İktisat, nr: 1562; ayrıca bkz. Belgeler (III), "Fransız tüccar kaptanlarından Jozef

Lomberd'in hambakır, ipek yağı ve bakırın mazi, öküz ve geyik boynuzlu yüklü gemisinin Akdeniz'e girmesne müsade it'asına dair"

Bal Kapan'ında Mısırlı tüccarlar vardı. Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, Galata'dan başlayarak, Tophane, Beyoğlu(Pera) taraflarına gelmişlerdir.

c) Büyük Ticaret Merkezlerinde Gayrimüslimler

19.yüzyılda şehirlerin ekonomik yapılarını belirleyen ana etken iç ve dış ticaretteki sahip oldukları konumdur. Özellikle de liman bölgeleri ticaretin en canlı yaşandığı yerler olmuştur. Bu bölgelerde Avrupalı ve gayrimüslim nüfus oldukça fazladır. Başlıca büyük ticaret merkezleri şunlardır. İstanbul, İzmir, Trabzon, Bursa, Tokat, Kayseri ve Ankara'dır.

1) İstanbul :

İstanbul iç ticaretin odak noktası idi. Akdeniz limanlarından, Midilli, Bodrum, Ayvalık, Edremit, Çeşme, Foça, Sakız iskelelerinden gemilerle zeytinyağı, sabun, Kurumeyva, tuz, limon, zift, palamut⁸⁴, pirinç, hububat gibi ürünler İstanbul'a gönderiliyordu. Karadeniz sahillerinde bulunan İbrail, Kalas, Silistre, Balçık, Varna gibi yerlerden, ise hububatın yanısıra şeker, kakaroz, fasulye , donyağı, tuzlu balık, kömür, fıçı çenberi, kalay taşı yüklenmekte idi. Sivas, Ankara, Konya vilayeti sınırlarında bulunan birçok aşiret başta olmak üzere, şehrin et ihtiyacını karşılamışlardır. ⁸⁵

İstanbul'u bir başkentin tüm imkanları ile donatmak isteyen Fatih Sultan Mehmed, Rum halkının büyük bir bölümünü Edirne, Bursa, Filibe, Gelibolu'ya aktarılmış olanı, fetih öncesi Yahudi unsurlarının Balat mahallesinde oturdukları şehri yeniden şenlendirmek üzere birtakım önlemler almıştır. İzmir bölgesinden, Trabzon Rumları'ndan, Selanik Yahudilerinden ve tabii ki Anadolu Türklerinden bir kısmını İstanbul'a getirtmiştir. İstanbul'a nakledilecek kişiler zanaat ve ticaretin çeşitli dallarındaki özelliklerine göre belirlenmiştir. Ermeniler ve İstanbul Yahudilerine ilaveten, Selanik Yahudileride şehre getirtilmiştir. 15.yüzyıl sonu

⁸⁴ BOA, Cevdet - İktisat, nr: 1251; İNALCIK, Halil - QUATAERT, Donald. a.g.e., s.180

⁸⁵ ÇADIRCI, Musa. a.g.e., s.360

16.yüzyıl başlarında İspanya ve Portekiz Yahudi ve Araplarının ülke dışı edilenleri ile bunların büyük bir kısmı Osmanlı başkentine yerleştirilmiştir.⁸⁶

Azınlıklar, İstanbul'da belli yerlerde oturmuşlardır. Patrik veya hahambaşı gibi kişilerin otoritesi ve sorumluluğu altında bir mahalle kilisesi veya havranın etrafında ya da çalıştıkları yerlerin yakınında topluluklar halinde yaşamışlardır. 1Haziran 1453 tarihli ahidnamede Cenevizlilere, malları, canları ve ticaret serbestliği için her türlü güvence sağlanmıştır. Galata'da yerleşmiş Cenevizlilere Osmanlı teb'ası statüsü verilmiş, ticaret amacı ile gelmiş olanlara kapitülasyon güvencesi bile verilmiştir. 17.yüzyılda Galata'lı Cenevizlilerin hakları sona erdikten sonra, Galata İstanbul'da Hıristiyan unsurlarının çoğunlukta olduğu mahallerden biri olmuştur. Zamanla, Akdeniz liman şehirleri gibi kozmopolit niteliğe bürünmüştür. 19.yüzyılın ikinci yarısında Pera (Beyoğlu) İstanbul'un modern Avrupa bölgesi olarak yükselmiştir. Pera ve Galata, her bakımdan gelişmiş bağımsız bir şehirdi. İstanbul'un diğer yerlerinden sosyal ve ekonomik, özellikle de nüfus yapısı bakımından farklı bir özelliğe sahip mahallerden olmuştur. Elçiliklerin yerleşmiş olduğu, azınlıkların ve yabancıların kurnaz ticaret adamlarının yaşadığı Pera, kentın batılı yüzü idi.⁸⁷ Burada Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Fransızlar ve Avusturyalılar yaşamıştır.

Galata'da oturan gayrimüslimlerden "Levantenler" arasında devlete borç verecek kadar zengin olanlar vardı.⁸⁸ Galata'nın para ve esham işi yapan zengin tüccarlarından "Galata Bankerleri" diye söz edilmiştir. 1877-78 Osmanlı - Rus Harbi sırasında hükümet bu bankerlere 8.725.000 altın borçlanmıştır. Galata, zamanla birçok yabancı banka, banker ve

⁸⁶ MONTRAN, Robert. "16 ve 17. Yüzyılda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar", Tarih ve Toplum Dergisi, S.3, İstanbul.1985, s.19

⁸⁷ KARPAT, Kemal. Ottoman Population, London.1985, s.9; "İstanbul" mad. Ana Britanica, s.61; FONTMAGNE, Duran de. Kırım Harbi Sonrasında İstanbul, çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul.1977, s.97-99

⁸⁸ CEZAR, Mustafa. 19.Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul. 1980, s.360- 365; KAPTAN, Özdemir . Beyoğlu, İstanbul.1989, s.119-120

komisyoncunun yerleştiği finans merkezi olmuştur. Modern dükkanlar, tiyatrolar ve çeşitli Avrupa sitilindeki eğlence yerleri burada idi.

Cenevizliler döneminde liman ve pazar yeri, Yağkapanı Kapısı ile Balıkpazarı kapısı arasındaki bölge idi. Ticaret mallarının tartılıp gümrük alındığı kapanda, burada bulunuyordu.⁸⁹ Bu liman - pazar bölgesinde birçok müslüman tüccarda yerleşmiş idi. Müslüman tüccarlar Avrupa'ya sof, ince pamuklular ve ipekli kumaş ihracıyla uğraşmışlardır. Balıkpazarından sonra önemli bir pazarda, Karaköy idi. Burada Galata Bedesteni bulunup tüccarların çoğunluğu Rum ve Frenklerden oluşuyordu. Galata'nın eski kent merkezinin karşısındaki gelişimi sonucunda 1837 yılında Azapkapı ile Unkapanı arasında ahşap iki köprü yapılmış ve böylece kentin iki merkezi birbirine bağlanmıştır.⁹⁰ Buna bağlı olarak rıhtımlar arasında kayıkçılıkta gelişmiştir. Kayığı kullananların çoğu Hristiyan, Yahudi ve köle idi. 1802 tarihli olup İstanbul'da iskeleler ile Boğaziçinde işleyen kayık ve kayıkçıları kaydeden defterde⁹¹ 3783 esnaf kayıkçısı vardır. 924'ü Hristiyan, 464'ü Yahudi kayıkçılık ile uğraşmışlardır. 1851 yılında "Şirket-i Hayriye" teşekkül etmiş, Boğaziçinde vapur seferleri başlamıştır.⁹² Bu seferlerin başlaması ile kayıkçılıkla geçinenler zor duruma düşmüştür. Ayrıca 1873 yılında Galata'yı, Beyoğluna bağlayan bir tünel yapılmıştır. Bu tünel vasıtası ile ulaşımda ve ticari hayatta canlanma olmuştur.

Galata ve Beyoğlundan başka İstanbul'da ticaretin odak noktası, Kapalı Çarşı ve Mısır Çarşısı idi. Kapalı çarşıda bedestenden başlayarak vezirhan, çuhacıhan ve yakınlarında bulunan mıntıkalara kadar uzanan pazar yerleri, çeşitli mezhepten insanların buluşup kaynaştığı yerler idi.⁹³ Buralarda oldukça çeşitli esnaf grupları vardı. Her türlü kumaş çeşidi halı, ayakkabı, mücevherler bu çarşılar içinde satılmıştır. Buralar, Osmanlı devletinin

⁸⁹ "Galata" mad. Dünden Bugüne İstanbul Ansk., İstanbul.1994, C.III, s.353

⁹⁰ BİLGE, Zihni. İstanbul Rıhtımlarının Tarihçesi, İstanbul.1949, s.7-9

⁹¹ ORHONLU, Cengiz. "İstanbul'da Kayıkçılık", İ.Ü.Ed.Fak.Derg. S.2, İstanbul.1966, s.127

⁹² "İstanbul" mad. Ana Britanica, s.61

⁹³ FONTMAGNE, a.g.c., s.117

ekonomik ve toplum yaşantısını anlatan bir tarihi belge olmuştur.

Ermeniler, İstanbul'un Asya 'daki köprübaşı ve Anadolu ticaretinin ulaştığı nokta olan Üsküdar'da daha çok yaşamışlardır. Ermeniler, İstanbul'da çoğunlukla Samatya, Yenikapı, Kumkapı, Balat, Tophane'de oturmuşlardır. İstanbul'da öncelikle sarraflık, bankerlik yapmışlardır.⁹⁴ 19.yüzyılda Ermeniler, İstanbul'da birinci olarak tülbent üzerine resim çizerek, yazmacılığın temelini atmışlardır. Üsküdar'da ilerleyen bu sanat Beyrut, İzmir, Kahire, İskenderiye pazarlarında yayılmıştır.⁹⁵ Ayrıca nakış işçiliği, kuyumculuk, pastırmacılık, bakkalcılık ve ipekçilik ile de uğraşmışlardır. Bunlardan bazıları, yaptıkları işlerden dolayı kısa sürede servet sahibi olmuşlardır.

Rumlar , İstanbul'da Ayazkapı, Petrokapısı, Fener, Kumkapı, Cibali, Samatya ve Topkapı'da oturmuştur. Rumlar, bu şehirde iyi tanınmış meslekler ile meşgul olmuşlardır. Küçük tüccarlar ve dükkancılar uzman zanaatkarlar, onları özellikle denizle ilişkisi olan mesleklerde bulmak mümkündür; yalnız tayfa değil, gemici, taşıyıcı, balıkçı, fakat aynı zamanda marangoz, tekne yapıcısı ve kalafat olanları da vardı. Bazı Rumlar, özellikle Fenerliler, yabancı elçiliklerde tercümanlık hizmeti yapmışlardır. Meyhanecilik ve kürk tüccarlığı da yapmışlardır. Rumlar, ticaret alanında Doğu Akdeniz'in büyük bir kısmına egemen olmuşlardır.⁹⁶

Yahudiler, başkentte birçok iş yapmışlardır, uzmanlık gerektiren esnaf arasında yer almışlardır, aynı zamanda Türklerle Frenkler arasında aracılık görevini üstlenmişlerdir. Matbaa ve maden döküm tekniklerini Türkiye'ye , İberya Yahudileri getirmiştir. Yahudiler, Balat'ın iç ve dış taraflarında oturmuşlardır.⁹⁷

⁹⁴ KARPAT, a.g.c., s.92; ÖZKAYA, a.g.c., s.155

⁹⁵ ÇARK, Yüksel. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul. 1953, s.45

⁹⁶ MONTRAN, Robert. 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da Gündelik Hayat, çev. M.Ali Kılıçbay İstanbul. 1991 , s.51

⁹⁷ MONTRAN, Robert. 16 ve 17. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1991 s.51

Azınlık unsuru olan Arnavutlar, kaldırım döşeyicisi, kuyu açıcısı, seyyar satıcısı idiler. Mısırlılar ve Araplar, inşaatle, taşkesiciliğinde, yontuculukta, demircilikte ileri idiler. Sırlar ve Boğdanlı Ulahlar peynircilik, pastırmacılık ve manavcılık ile uğraşmışlardır.

Gayrimüslimler bütün meslek hayatındaki faaliyetlerinde dil bilmeleri ve ticari hayatın her an içinde yaşamaları sebebiyle kısa sürede zengin olmuşlar, Osmanlı devletinin ekonomik hayatına yön vermişlerdir.

Osmanlı devletinin genelinde Müslümanların gayrimüslimlere oranı, İstanbul nüfusunda önemli bir değişiklik göstermektedir. Gayrimüslimler % 55.94'lük payla İstanbul'da çoğunluktadırlar. Rumlar ve Ermenilerin İstanbul nüfusu içindeki payları, genel nüfus içine göre bir hayli yüksektir. İstanbul'da yabancı uyrukları miktarı da % 14.78 civarındadır. Yahudiler de İstanbul'da ülke geneline göre daha yoğun bir şekilde bulunmaktadır. (% 5.05)⁹⁸ Bu yoğunlaşmada en önemli sebepte ticaret merkezi olmasıdır.

1885 yılı için İstanbul nüfusunun cemaatlere göre dağılımı tabloda gösterilmiştir.⁹⁹

İstanbul Nüfusunun Cemaatlere Göre Dağılımı (1885)

	Kadın	Erkek	Toplam	%
Müslüman	183.571	201.339	384.910	44.06
Rum	60.937	91.804	152.741	17.59
Ermeni	65.720	83.870	149.590	17.10
Bulgar	400	3.977	4.377	0.50
Katolik	3.233	3.209	6.442	0.73
Yahudi	21.967	22.394	44.361	5.05
Protestan	331	488	819	0.08
Latin	554	528	1.082	0.11
Ecnebi tebaası ile tabiiyeti bilinmeyenler	28.038	101.205	129.243	14.78
Genel Toplam	364.751	508.814	873.565	100.00

⁹⁸ GÜLER, Ali. Osmanlı Devletinde Azınlıklar, İstanbul.1997, s.40; ayrıca bkz. Harita kısmına, Türkiye'deki Genel Olarak Müslim ve Gayrimüslim yüzdeleri için

⁹⁹ GÜLER, Osmanlı Devletinde Azınlıklar, s.41

İstanbul'un Toplam Nüfusu(1897)¹⁰⁰

Alan (Bölge)	Nüfus
İstanbul şehirleri (Pera ve büyük Boğaziçi)	875.565
Üsküdar	105.690
Kadıköy	32.211
TOPLAM	1,013,466
Büyük İstanbul	
Adalar(Marmara denizindeki 4 ada , Büyük Ada)	10.503
Gebze	19.250
Kartal	18.300
Beykoz	9.494
Şile	19.750
Kanlıca	25.183
İstanbul şehri	1.013.466
TOPLAM	1.115.946

İstanbul Nüfusunun Mesleklere Göre Dağılımı 1886

	Memur Sayısı	Memur (%)	Ticaret ve Sanayi		Öğrenci		Dini Kişiler ve çocuklar		Toplam
			Toplam Nüfus(%)	Sayı	Toplam Nüfus(%)	Sayı	Toplam Nüfus(%)	Sayı	
Müslümanlar	22.984	11.4	51.073	254	73.199	36.4	54.083	126.8	201.339
Rum	348	0.04	33.866	368	37.717	41.0	19.873	21.6	91.804
Ermeni	494	0.06	35.979	43.0	32.399	38.6	14.998	17.8	83.870
Bulgar	1	-	3.238	81.4	634	15.9	104	2.6	3.977
Katolik	155	4.9	1.783	55.5	845	26.3	426	13.3	3.209
Yahudi	99	0.04	6.984	31.1	8.067	36.2	7.244	32.3	22.394
Protestan	3	0.06	123	25.3	218	44.7	144	29.4	488
Latin	28	5.3	251	47.5	140	26.5	109	20.7	528
Toplam	24.112		133.297		153.219		96.981		407.609

Bu tablo Stanford SHAW-Ezel Kural SHAW'ın a.g.e. s.298 'den alınmıştır.

¹⁰⁰ KARPAT, Kemal. a.g.c., s.104

2) İzmir :

Geniş ve verimli tarımsal alanlara sahip bulunan Ege bölgesinin uygun çıkış limanı olan İzmir, coğrafi konumu itibariyle antik dönemlerden beri ticaretin hareketli olduğu bir kıyı kentidir.

16. yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönemde İzmir, çeşitli Akdeniz ülkeleriyle yakın ticari ilişkilere girmiştir. 16.yüzyılın sonlarına doğru İngiliz ve Hollandalı tüccarların Doğu Akdeniz'e yönelmeleri, İran-Halep arasında işleyen ticaretin bir kısmını İzmir'e kaydırmış, İzmir'in dış ticaret açısından önemini arttırmıştır. İngiliz "Levanten Company" 1581'de Kraliçe I.Elizabeth tarafından verilen bir imtiyazla İngiltere ve İngiliz sömürgelerinin Osmanlı devleti ile yaptığı bütün ticareti tekeline almıştır. Pamuk, kuru meyve, tiftik, tütün, halı, zeytinyağı, İran'dan kervanlarla gelen ipek, İzmir'in ihraç ürünleri olmuştur.¹⁰¹ İthalat ürünleri ise, İngiltere'den manifatura eşyası, kömür, iplik, demir ve çeşitli bakalliyeye eşyası, Fransa'dan kahve, çuka, saat, Amerika'dan kahve, şeker, tütün, tuzlu balık, un, Avusturya ve Almanya'dan ise çeşitli dokumalar gelmiştir.¹⁰²

18.yüzyılda İzmir dış ticaretinde Fransızlar üstün duruma gelmişlerdir. Bu durum Napolyon'un seferleri ile bozulmuş, 19.yüzyıldan itibaren Fransa'nın yerini İngiltere almıştır. İzmir tüm Osmanlı'nın Fransa'ya yaptığı ihracatın % 20'sini, 1750-90 yıllarında ise % 34'ünü yapmıştır.¹⁰³

Sanayi İnkılabı ile artan hammadde ihtiyacını batılı devletler İzmir'deki limanlar vasıtasıyla yürütmüşlerdir. 19.yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da özellikle ulaşım-haberleşme alanında gerçekleşen yabancı sermaye yatırımları, İzmir'in ekonomik

¹⁰¹ MARTAL, Abdullah. "Osmanlı'nın Dış Kapısı İzmir". Ekonomik Forum Dergisi. S.9, İstanbul.1994, s.67

¹⁰² BAYKARA, Tuncer. İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir.1974, s.106

¹⁰³ ATAY, Çınar. İzmir'in İzmir'i, İzmir. 1993, s.71

yaşantısında değişmelere yol açmıştır. İzmir ile iç bölgeler arasında mal alım - satımını canlandırmak için İngiliz sermayesiyle 1857'de de İzmir-Aydın demiryolu, 1860'da Fransız sermayesi ile 1864'te başlanan İzmir- Kasaba demiryoluda 1866 yılında tamamlanarak işletilmeye açılmıştır.¹⁰⁴

İzmir'de ekonomik etkinliklerin temelini ticaret oluşturmakta ise de, sanayileşme açısından da İstanbul'dan sonra gelmiştir. 1838 ticaret antlaşmasının yıkıcı etkisi ile dericilik sabunculuk gibi işkolları gerilemiş, yağ, un, çırçır, fabrikaları kurulmuştur.

1847 ve 1860'da İzmirde Yabancı Nüfus¹⁰⁵

	1847(I)	1860(II)
Yunanlı	6 800	1 500
Avusturyalı	4 000	3 150
Britanyalı İngiliz	206	1 200
Maltalı	422	750
İonyalı	3 888	3 500
Fransız	712	546
Rus	180	50
İtalyan	572	3 000
Ötekiler	804	1 156
TOPLAM	17 584	28 352

Batılıların ticari, dini ve kültürel faaliyetlerinde aracı rolünü Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar üstlenmiştir. Türk ve azınlıklara ait işletmelerin çoğu aile şirketleri biçiminde ortaya çıkmıştır. Aracılık ve tefecilikle Ermeniler, Rumlar ise şarapçılıktan komisyonculuğa kadar her işle meşgul olmuşlardır. Ermenilerin sayısı 17.yüzyıldan sonra artmıştır. Bunlardan İzmir'de bir de Düzoğlu Ermenileri kağıt fabrikası kurmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁴ MARTAL, a.g.m., s.68; ÇADIRCI, a.g.e., s.363

¹⁰⁵ KASABA, Reşat. a.g.e., s.63

¹⁰⁶ BAYKARA, Tuncer. a.g.e., s.93-94

İzmir'de en zengin mahalleler kuzeydeydi ve yabancılarla, Levantenler oturmuştur. Buralar denize doğru düzlük bölgelerdi. Güneye doğru tepe üzerinde, Kadife kale civarında Rum, Ermeni ve Yahudiler oturmuşlardır.¹⁰⁷

1891 Aydın salnamesine göre , İzmir'in cemaatlere göre nüfusu şöyledir.¹⁰⁸

	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Diğer	Toplam
İzmir (kent)	79.288	53.085	6.810	14.909	1.935	156.028
İzmir (sancak)	200.391	80.725	2.346	2.428	140	286.033

Osmanlı devleti, Tebriz, Tokat, İzmir, yolu üzerine güvenilir kervansaraylar yaptırarak tüccarlara bu yolu özendirmiştir. İran'ın ham ipeği, İsfahan, Kuşan, Kum, Tahran, Kazvin, Tebriz, Erivan, Kars, Tokat, Ankara, Afyon'dan geçerek İzmir'e 6ay sürede ulaşmıştır. Memalik -i Ecnebiye'den İzmir Efrenç gümrüğüne gelen eşyadan ehl-i İslamdan % 4 ve ehl-i zimmi küffar ve Yahudiden % 5 hesabıyla gümrük resmi alınmıştır.¹⁰⁹ İzmir'in bütün bu ticari önemi 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür.

3) Trabzon :

Karadeniz'in güneydoğu kıyısında dağlardan denize uzanan yerde kurulmuş olan şehir, Fatih Sultan Mehmed tarafından feth edilmiş, 1461'e dek bağımsız bir imparatorluk olduğu gibi, sonraki dönemlerde de Avrupa ile Orta Asya arasındaki ticaret yolları üzerinde önemli bir geçiş noktası oluşturmuştur. II. Beyazıd döneminde Trabzon, Karahisar-ı Şarki ve Çanik (Samsun) ile birlikte Erzincan kadılığına bağlanmıştır. Kanuni 1520'de buraya Batum'u da ekleyip, yeni bir eyalet meydana getirmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁷ KASABA, a.g.e., s.89; ÜLKER, Necmi. "Batılı Gözlemcilerle Göre 17.Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", İ.Ü. Ed. Fak.Tarih Ens. Derg. S.12, İstanbul.1981-82, s.333-335

¹⁰⁸ Salname -i Aydın, 1891

¹⁰⁹ (B.O.A.) Cevdet - Maliye, nr: 8661

¹¹⁰ ÖZKAYA, Yücel."18.Yüzyılda Trabzonun Genel Durumu", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun.1988, s.1037-1047

Osmanlı devleti 17 ve 18.yüzyıllarda uğradığı askeri kayıplara ve siyasal olumsuzluklara rağmen ekonomik canlılığı bir ölçüde korumuştur. Bu durumda Karadeniz'deki konumundan kaynaklanmıştır. Avrupalı devletler, Akdeniz ticaretine hakimdi, Osmanlılar'da Karadeniz ticaretine egemen idiler. 1718'de Pasarofça Antlaşmasının Balkanlar'daki ticareti serbestleştirmesinden sonra hem müslüman hemde gayrimüslim tüccar sınıfı, Karadeniz bölgesinde ticarete etkili olmuşlardır. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması ile Karadeniz, ticaret ve deniz taşımacılığında Osmanlı tekeline son verilmiştir. Bu antlaşma ile Rus gemilerine Karadeniz'de sebestçe dolaşma izni verilmiştir. Rusya'ya verilen bu ayrıcalıklar daha sonra 1784'te Avusturya'ya ardından 1799'da İngiltere'ye ve 1802'de de Fransa'ya verilmiştir. Bu devletlerde Karadeniz sularını sebestçe kullanma hakkını elde etmişlerdir. Böylece buralarda ki yerli tüccarlar büyük ölçüde zarar görmüştür. Buralara Rus kıyı kentlerine yerleşmiş Rum tüccarlar hâkim olmuştur.

Trabzon limanında yapılan dış satımın büyük bir bölümünü, İran transit ticareti oluşturmuştur. Trabzon - Erzurum - İran yolunda ticaret malları at, deve, öküz, ve eşek ile taşınmıştır. İran'a ipek, tütün, kuruüzüm ve halı satılmış, karşılığında pamuklu dokuma, çay, şeker, cam ve madeni eşya almıştır.¹¹¹ İran transit ticaretinde Ermeni kökenli İran tüccarlarının etkisi fazla olmuştur.

Trabzon'un Avrupa ile olan ticaretinde bu ülkelerden direkt seferler yok denecek kadar azdı. Malların büyük bir kısmına İstanbul ve İzmir'de aktarma yapılmıştır. Bu nedenle İstanbul'la Trabzon arasındaki seferler büyük önem arz etmiştir. İstanbul'a hem de Kırım'a gönderilen malları taşıyan tekneler, Trabzon'da yaşayan Rumlar ve Lazlar tarafından işletilmiştir.¹¹² Osmanlı beratlı Avrupa tüccarında bu hattı kârlı görerek, Avrupa tezgahlarında

¹¹¹ ÇADIRCI, a.g.e., s.366

¹¹² KEYDER, Çağlar - Y.Eyüp Özveren -Donald Quataert, Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914), İstanbul.1994, s.49

yaptırtıkları gemileri çalıştırmışlardır. Kırım harbinden sonra Karadeniz ticaretinde canlanma olmuş, sefere Fransız ve Rus bandıralı gemilerde katılmıştır.¹¹³

Trabzon'un ithal malları, dokuma, şeker, çay, demir ve bakır, madeni eşya, kahve ve ipektir. İhraç malları ise, tütün, fındık, deri, fasulye ve büyükbaş hayvandır.¹¹⁴

Kırım savaşı yıllarında, Trabzon ticareti daha önceki yıllarda ulaştığı olağanüstü yüksek seviyeye bir daha ulaşamamıştır. 1870'lerde ithalatta İngiltere ile yapılan başta gelmek üzere, Trabzon'un ticaret hacmini olumsuz etkileyen iki önemli gelişme olmuştur. Bunlardan birincisi, 1869'da açılan Süveyş kanalının Hindistan'la önemli bir bağlantı kurarken, Avrupa ile Basra Körfezi arasındaki deniz ulaşımını kısıtlamasıdır. Bu gelişme Hindistan'a göre Trabzon yolunun stratejik konumunu azaltmış ve İngiltere gibi Fransa'da artık ürünlerini Basra-Bağdat Kirmanşah yolundan götürmüştür. İkincisi ise, Ruslar Avrupa-İran transit ticaret yönünü kendi taraflarına çevirme gayretinin, Poti ve Tiflis arasındaki demiryolunun 1872 sonlarında tamamlanmış olmasıyla doruğa varmış olmasıdır.

19.yüzyılın ikinci yarısında, Avrupalı devletler, Osmanlı devleti üzerinde siyasi ve ekonomik nüfuzlarını arttırdıkça, Osmanlı teb'ası olan gayrimüslimler üzerinde koruyucu etkilerinin de arttırmışlardır. Başta Rusya, olmak üzere gayrimüslimlerin büyüyen dış ticarete yer almalarını sağlamıştır. Bunlarda çoğunlukla Avrupalı ticaret şirketleri ile yerel nüfus arasında aracılık yapmışlardır. Rumlar ve Ermeniler komisyon acentası kumuşlardır. Avrupa'nın bazı büyük sigorta şirketlerinin şehirdeki temsilciliklerinin çoğunluğunu Rum avukatlar üstlenmiştir.¹¹⁵ Trabzon'un ekonomik yaşantısında gayrimüslimlerin yer alması ile müslüman tüccarlar gene çemberin dışında kalmıştır.

¹¹³ KÜTÜKOĞLU, Mübahat. "19.Yüzyılda Trabzon Ticareti", Birinci Tarih Boyunca KaradenizKongresi Bildiriler, Samsun .1988, s.16

¹¹⁴ KEYDER, a.g.e., s.51

¹¹⁵ KEYDER, a.g.e., s. 65

1891 yılında Osmanlı bankasının Trabzon'da bir şubesi açılmıştır. Trabzon şubesinde, müdür Hanımoğlu Marios, denetçi Paul Hristo, veznadar Honore Ponapace, muhasebeci Agob Zarift, Katib İbrahim Kavuksuyan, yardımcı muhasebeciler Konstenton Artilorios ve Sylvio Levi, tahsildar İstephan Hasbyen'dir.¹¹⁶

Dış ticaretteki gelişmelere bağlı olarak Trabzon'un demografik yapısı değişmiştir. Texier adlı bir gezgin, 18.yüzyılın başlarında Trabzon'da tahmini 8 bin ev olduğunu bunun 500'nün Ermeni, 1500'ü Rum, 6.000'in Türk olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷ 1835'te 20-24 bin müslüman nüfusu 3500- 4 bin kadar Rum ve kalan 2 bin de Ermeni nüfusu idi. Müslüman nüfus, içinde Türkler fazla olup, bunlardan sonra Lazlar, Tatarlar, Çerkesler, Kürtler gelmiştir.¹¹⁸ 1850'de ticarete bağlı olarak nüfusta gerilemiştir.

4) Bursa :

Bursa, Anadolu kentleri içinde gelişen şehirlerden birisidir. Bursa'ya, 1864 düzenlenmesinden sonra merkez sancağı dışında Karesi (Balıkesir), Kocaeli sancağı, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) ve Kütahya sancağı bağlanmıştır. Bu şehir, merkezi şehirlere yakın olması sebebiyle de önemli bir konuma sahiptir. Bu şehirde, etnik grupların otdukları yerler birbirinden ayrılmıştır. Hisarın batı bölümünde Ermeniler, doğusunda Rumlar ve kalenin batısı ile merkez arasındaki doğu bölümünde Yahudiler oturmuştur.¹¹⁹

Bursa, daha XIV.yüzyılın sonlarında dünyanın önemli ipek pazarlarından biriydi. Genellikle Anadolu'daki ipek sanayinin hammaddesi, Hazar denizinin güneyindeki bölgelerden gelmekteydi. Osmanlı devletinin kuruluşu ile birlikte kervanların çoğu İstanbul ve Foça'yı son durak yapmak yerine Bursa'ya gelmeye başlamıştır. 14.yüzyılda Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa yolu kısa olduğu için Trabzon'dan İstanbul'a bağlanan deniz

¹¹⁶ Trabzon Vilayeti Salnamesi (1320), s.142

¹¹⁷ ÖZKAYA, Yücel. a.g.m., s.124

¹¹⁸ KEYDER, a.g.e., s.65

¹¹⁹ ÇADIRCI, a.g.e., s.369

yoluna göre büyük önem kazanmıştır.¹²⁰ Bursa zamanla Osmanlı toplumunun ve Avrupa devletlerinin gereksinim duyduğu ipeği karşılar olmuştur.

Sofalardaki nefis yastıkların yüzü gibi büyük rağbet gören çeşitli kumaşları dokumak üzere Bursa'da 2000 kadar tezgah işlemektedir. Dokumacılar, Türk, Ermeni ve Rum idi.¹²¹ Bursa'da, Yahudilerin sayısı azdı. Ermeniler, Türklerden sonra en kalabalık topluluğu oluşturmuştur. Rumlar'da bunlardan sonra yer almış zengin topluluklardandı.

19. yüzyılda Bursa vilayetinde ticaret, Gemlik - Mudanya, Bandırma, Erdek ve Kapıdağı limanlarından yararlanılarak yapılmıştır. Daha ileri ki dönemlerde İzmir - Aydın ve Mudanya - Bursa demiryollarında devreye girmiştir. Bursa'nın ihraç ürünleri arasında ham ipek önde gelmiştir. 1855'te 20 milyon frank civarında Avrupa'ya ipek gönderilmiştir.¹²²

5) Tokat- Ankara- Kayseri :

Tokat, 19.yüzyılın ortalarına kadar sanayi üretiminin çeşitliliği, kalitesi, hacmi ve ticari faaliyetlerin hareketliliği ile Anadolu'da dünyaca tanınmış önemli merkezlerden biri idi. Tokat'ın en kıymetli yanı, Doğunun büyük transit merkezlerinden biri olmasıdır. İran'dan ve Diyarbakır, Bağdat, İstanbul, İzmir, Sinop gibi yerlerden kervanlar durmadan buradan geçmiştir. Tokat, transit ticareti olmanın yanında, bölgeler arası mübadele ve dağıtım merkezi olma potansiyeline de sahip bulunuyordu.

Canlı ticaret merkezi olan Tokat'ın nüfus bakımından da büyüdüğü görülmüştür. 1701'de gezginci Tournefort, Tokat'ın nüfusunu 4.400'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 24.400 aile olarak vermiştir.¹²³

¹²⁰ ERGENÇ, Özer. "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", Belleten . C.LII, S.202-205, Ankara.1988, s.504

¹²¹ SAHİLLİOĞLU, a.g.m., s.63

¹²² ÇADIRCI, a.g.e., s.370

¹²³ GENÇ, Mehmet. "17 ve 19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 1986, s.148

Tokat'ta gelişen sanayi dallarının başında ham ipeğin işlenmesi gelir. Diğer bir sanayi kolu deri imâlatıdır, sarı ve mavi sahtiyânları meşhurdur. Bundan başka pamuklu ve basma imalatı gelir. 17.yüzyılda, Tokat şehir merkezinde tesbit edilen 2541 cizye mükellefi gayrimüslim zümre içinde dokuma sektöründe çalışanların sayısı ve zümre içinde ki yüzdeleri şöyledir.¹²⁴ Pamuklu dokumacı 296 (% 11.65), Basmacı, Perdahtçı, Kalemkar ve Çırpıcı 255 (% 10), Boyacı 110 (% 4.3), Bükücü 91 (% 3.6), İplikçi, Pamukçu ve Peştamalcı 74 (% 2.9), Terzi 239 (% 9.4) Tokat'a şöhret kazandıran bir özellikte bakır olmuştur. "Tokat Bakır" diye adlandırılan mamul ihraç edilmiştir.

Tokat'ta yaşayan gayrimüslimlerinde zengin olduğunu "tereke defterlerinden" tesbit etmek mümkün olmuştur. 24 Temmuz 1772 yılında Tokat'ın Zilli Hacı mahallesinde oturup attarlık yapan Totos Veled-i İsrayil adlı zimmi ölünce 1264 kuruş, 5 Ocak 1796 tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmet mahallesinde oturup Voyvoda hanında tuhafiyecilik yapan Kırkar Veledi Toros zimmi ölünce toplam 5411 guruş 19 para, 9 Aralık 1797 tarihinde Tokat'ın Kava mahallesinde oturup haffalık yapan Kırkar Veledi Gabriel adlı zimmi ölünce 621.5 gurişluk tereke bırakmıştır.¹²⁵

Ankara, İstanbul ve İzmir tüccarının ticaret yaptığı en kıymetli metai sağlamıştır. Ankara'ya ilk gelen yabancı tüccarların Venedikliler olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı devletinde, ayrıca ilk defa ticaret imtiyazını elde eden de Venedikliler olmuştur. Ankara'ya daha sonra gelen Lehliiler olmuş. Sof ticareti ile ilgilenmişlerdir. Ankara'ya en son gelenler de İngilizlerdir.

16.yüzyıl sonlarına kadar geçen dönem içinde Ankara ve çevresinde dokunan soflar, sadece devlet içinde değil , doğuda batıda ün yapmıştır.¹²⁶ 16.yüzyıl sonlarında genellikle

¹²⁴ GENÇ, a.g.m., s.154

¹²⁵ ÖZDEMİR, Rıfat. "Tokat Esnaf Teşkilatı" Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler, s.410

¹²⁶ ERGENÇ, a.g.m., s.515

evlerde üçer beşer tane kurulmuş toplam 621 tezgahta Ankara sofı üretilmiştir. Üretilen bu sofılar yerli ve yabancı tüccarlar tarafından İstanbul, Bursa, Şam ve Halep gibi iç pazarlarda pazarlanmış, ayrıca Venedik, Lehistan gibi Avrupa memleketlerinede ihraç edilmiştir. Gayrimüslim tüccarlar Venedik'e giderek veya ajanları aracılığı ile sofılarını pazarlamışlardır. Buna karşılık yabancı tüccarlarda Ankara'ya gelerek uzun süre kalıp, yüksek fiyatlarla satın aldıkları sofıları kendi memleketlerine götürerek satmışlardır. Bu tüccarların başında Venedik Lehistan ve İngiltere geliyordu.¹²⁷ Bunlar ahid-namelere göre ticaret yapmışlardır. Ankara nüfusunun büyük bir bölümünü teşkil eden Ermeniler, bütün bu ticareti ellerine geçirmek üzere, Frenkleri buradan kovmak için birtakım teşebbüslerde bulunmuşlardır. İplik eğerenlere ve yapağı dağıtan tüccara perakende olarak satan sürü sahipleri genellikle Türk, Ermeni, Rum idi.¹²⁸ Tanzimat'tan sonra dahi Ankara'da belli miktarda sof ve şalı üretimi yapılmış, hatta bunlar iki Sicilya Krallığına dahi ihraç edilmiştir.¹²⁹

Sofun üretiminden sonra ikinci sırayı şalı almıştır. Şalı dayanıklı yumuşak bir kumaştır. İstanbul, İzmir ve Halep'te talebi fazladır. Sof ve şalcılıktan sonra önemli iş kollarından birisi de deri olmuştur. Debbağlar, dikiciler, yemeniciler ve haffaflar bu sanayi koluna bağlı olarak çalışmaktadırlar.

Ankara'lı büyük birçok tüccara, devlet içinde Acemistan, Hindistan ve Avrupa'da ticaret yapabilmesi "müstemin" denilen imtiyazlardan yararlanabilmesi için berat verilmiş, yanlarında bulundurdukları ikişer hizmetkar raiyyet, cizye vb. Kanuni vergileri ödedikten sonra, kendileri ise damga ve gümrük resmlerini ödedikten sonra başka istememek koşuluyla muaf tutulmuşlardır.

¹²⁷ ÖZDEMİR, Rıfat. 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara (1785-1840), Ankara.1986, s.237

¹²⁸ SAHİLLİOĞLU, a.g.m., s.65

¹²⁹ ÖZDEMİR, a.g.e., s.239

Her vilayette mevcut olup dahil- i tahrir olan nüfus-u umumiyenin cemaat üzerine taksimatında¹³⁰: Ankara Vilayetinde 19.yüzyıl sonlarında toplam nüfus 1018744 olup bunun 516.964'ü erkek, 501.780'i kadındır. İslam erkek 454.995, İslam kadın nüfusu 440.201; Rum erkek 18.142 , Rum kadın 18.743 ; Ermeni erkek 37.434, Ermeni kadın 36.597; Katolik erkek 3790, Katolik kadın 3745; Yahudi erkek 339, Yahudi kadın 354; Protestan erkek 1649 Protestan kadın 1644'tür.

Ankara'da faaliyet gösteren meslek erbabının dinlerine göre dağılımı liste halinde şöyledir.¹³¹

Mesleğin Adı	Toplam Müslümanların Sayısı	Toplam Müslüman olmayanların Sayısı	TOPLAM	Açıklama
Abacı	2	1	3	
Attar	2	-	2	
Aşık	2	-	2	
Bakkal	14	-	14	
Balacı	2	-	2	
Balıkçı	-	2	2	
Baltacı	5	-	5	
Bekçi	9	-	9	
Bekmezci	1	-	1	
Berber	25	7	32	
Bezirci	-	1	1	
Bezci	2	-	2	
Bostancı	38	-	38	
Boyacı	3	8	11	
Börekçi	9	-	9	
Çiftçi	10	-	10	
Çilingir	8	-	8	
Çizmeci	7	-	7	
Çoban	5	-	5	
Çubukçu	-	1	1	
Çuhadar	1	-	1	
Davulcu	1	-	1	
Değirmenci	9	3	12	
Dellal	3	1	4	
Demirci	14	-	14	
Derviş	10	-	10	

¹³⁰ GÜRAN, Tefik. Osmanlı Devletinin İstatistik Yıllığı, s.23-24

¹³¹ ÖZDEMİR, a.g.e., s.233-235

Destici	2	-	2	
Deveci	14	-	14	Şeyh bızınlı aşiretinden taşıyıcılar
Dikici	25	3	28	
Dökmeci	-	1	1	
Döşekçi	2	-	2	
Duhancı	34	-	34	
Ekmekçi	12	2	14	
Eskici	1	1	2	
Enfiyeci	-	1	1	Tütüncü
Haffaf	10	-	10	
Hallaç	-	3	3	
Hamamcı	2	1	3	
Hancı	-	3	3	Biri han odabaşı
Hekim	1	2	3	
Humbaracı	8	-	8	
İmam	26	-	26	
Kabızımal	1	-	1	
Kahveci	26	1	27	
Kalcı	18	3	21	
Kalemdar	-	1	1	Gümüş veya bakır üzerine şekil çizen kişi
Kale dizdarı	1	-	1	
Kantarçı	4	-	4	
Kassab	30	-	30	Birisi kassab başı
Kayyim	1	-	1	
Katırcı	-	1	1	Katırla yük taşıyan
Kaytancı	-	1	1	
Kavvas	3	-	3	
Keçeci	19	-	19	
Kibritçi	1	-	1	
Kiracıbaşı	1	-	1	
Kömürcü	1	-	1	
Köşker	2	-	2	
Kürkçü	5	5	10	Birisi kürkçü başı
Kuyumcu	-	6	6	
Lebleci	7	-	7	
Lüleci	1	-	1	
Meşci	2	-	2	
Mermerci	1	-	1	
Mekteb hocası	7	-	7	
Molla	4	-	4	
TOPLAM	490	59	542	

Ankara şehri, 19.yüzyıl boyunca, gerek ürettiği sof ve şali gibi mamul maddelerden dolayı gerek tiftik, tiftik ipliği, tiftik postu ve deri gibi hammaddelerden dolayı, gerekse ticaret

kervanlarının gelip geçtiği tarihi Kral yolu üzerinde yer almasından dolayı, yerli ve yabancı tüccarların ilgisini çekmiş, ticaret merkezi olma özelliğini korumaya çalışmıştır.

Kayseri yöresi, Osmanlı devletinin klasik döneminde merkezi Konya olan Karaman eyaletinin bir livası idi. 1846'da yönetsel düzenlemede ise, Kayseri livası bu kez Bozok eyaletine (Yozgata) bağlanmıştır. 1867 Vilayet nizamnamesine göre Kayseri Sancağı Ankara vilayetine bağlanmıştır. II.Meşrutiyet ile bağımsız bir sancak olmuştur.

Kayseri, tarihte de canlı bir ticaret yaşamına sahne olmuştur. Suriye ve Mezopotomya'dan başka Anadolu'nun her yeri ile ticaret ilişkisi olan bir şehir 19. yüzyılın ortalarından itibaren, eski canlılığını yitirmiştir. Bunda en büyük etken, buharlı gemilerin ticaret yaşamında artan ağırlığı idi. Diğer bir etkende, Osmanlı devleti ile savaş halinde olan Kavalalı M.Ali Paşa'ya bağlı orduların Anadolu'da bulunmalarıdır. Bu durumda, Orta Anadolu'da ticaretin huzur içinde yapılmasını engellemekteydi. Kayseri'nin malları uzun süre Mersin(Tarsus) üzerinden Akdeniz'e ulaşmıştır. Bağdat demiryolunun Ereğliye(Konya) ulaşmasından sonra, Kayserili tüccarlar mallarını güneye taşımak yerine, Ereğliye götürmeye başlamıştır. 19. yüzyılda Kayseri'nin başlıca dış satım malları, halı, kite zankı ve sarı cehri çekirdeği idi. Dış alım malları ise, yünlü kumaşlar, pamuklu dokumalar, bakır, demir, tütün, piring, şeker, kahve, Rus petrolü idi.¹³²

Kayseri bölgesinde, 19.yüzyılda deri ve sahtiyen işleminde oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Deri işlemecilerinden sarracilar ve debbağlar Kayseri'de belirli çarşılarda toplanmışlardı.¹³³ 18.yüzyıldan itibaren ayakkabının hammaddesini oluşturan derinin temininde Kayseri'de zorluklar yaşanmıştır.¹³⁴ Bu sıkıntının sebebi deri ve ayakkabının hammaddelerinin yabancılara satılmasıdır. Dericiliğin yanısıra kilim ve cicim dokumacılığında

¹³² "Kayseri" mad. Yurt Ansik. İstanbul.1982-83, C.VII , s.4699

¹³³ ÖZKAYA, a.g.e., s.150

¹³⁴ BOA, Cevdet - İktisat, nr: 99 (şevval- 1216) bu belgede "Kayseri'de hasıl olan ve Kiraz derisi denilen sahtiyanın İstanbul'a gönderilmesini Kayserili debbağların taahhüt ettiklerini, fakat bunları İstanbul'a göndermeyip, başka mahallere gönderdikleri anlatılmaktadır.

yazma ve yemeni yapımında oldukça ileri seviyede idi. İpekten halı ve seccade dokumacılığında gelişmiş durumda idi. 19.yüzyılda Kayseri sancağında zengin güherçile yataklarında vardı. Barut ve patlayıcı madde(Potasyum - Nitrat) yapımında kullanılmıştır. Burayı İstanbul'dan gelen Ermeni müdür ve iki yardımcısı işletmiştir.¹³⁵ Kayseri'de küçük sanayi dallarından biri de pastırma yapımıydı. Pastırmacılık 17.yüzyılda başlamış, bu işle daha çok Ermeniler uğraşmıştır.

1889 Ankara Vilayeti Salnamesine göre müslümanlardan sonra en kalabalık dinsel grup, toplam 24.212 kişi ile Rum Ortodokslar idi. 1892 Ankara Salnamesinde, 31.252 Müslüman, 2.419 Rum Ortodoks, 14.082 Ermeni Gregoryan, 813 Katolik, 921 Protestan tam 49.498 kişi yaşamaktaydı.¹³⁶

Salnamelerde, ticaret mahkemeleri görevlilerin listelerinde gayrimüslim kişilerde rastlamaktayız. Bu dönemde Kayseri ticaret mahkemesinin başkanlığını Melkit mezhebinden bir Latin yapmıştır. Mardirus Ağa, Sarrafın Ağa, Arti Efendi gibi isimleride bu listelerde görmekteyiz.¹³⁷

Görüldüğü üzere tüm gayrimüslimler, Osmanlı devletinde ticaretin en canlı olduğu bölgelere yerleşmişler, her türlü ekonomik faaliyet içinde yer alarak, kısa sürede maddi güçlerini arttırmışlardır.

d) Batılı Devletlerin, Gayrimüslim Tüccarlara Karşı Davranışları

Osmanlı devleti, 16.yüzyılda kendisi ile yabancı devletler arasında düzenli diplomatik ilişkilerin kurulması üzerine, daha sonra devlet için zararlı bir tehdit oluşturacak olan koruma sistemiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sistemde, Osmanlı devletinde bulunan gayrimüslimler,

¹³⁵ "Kayseri mad. Yurt Ansk, İst. 1982-83, C.VII, s.4699

¹³⁶ Ankara Vilayeti Salnamesi (1315)

¹³⁷ Yurt Ansk. s. 4697

yabancı devletlerin himayesi altına girmiştir. Fransızlar, 1673 ve 1740'da imzalanan kapitülasyonlarla Osmanlı devletindeki Hıristiyanların dinsel koruyucuları olduklarını idda etmiş Karlofça(1699), Pasarofça(1718) ve Belgrat(1739) Antlaşmaları, Avusturya'ya Osmanlı devletindeki Katolikler üzerinde koruyuculuk hakkı tanınmış, İngiltere ile imzalanan kapitülasyon antlaşmalarının çeşitli maddelerinde de bu tür haklar verilmiştir. Ruslar'da 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı devletindeki Ortodoksları koruma hakkını elde etmiş ve böylece Osmanlı devletinin iç işlerine karışmıştır. İngiliz tarihçisi Toynbee, batılı kültürünün Hıristiyan Osmanlı teb'ası üzerine etkilerinin, Venedik ve İtalya yoluyla Batı diplomatları kanalıyla ve Akdeniz'de ticaretin gelişmesinin yattığı sonuçlarla olduğunu söylemiştir.

Bu koruma sistemi, ilk başta konsolos yardımcısı, çevirmen, ticari acenta olarak veya da aşağı mevkideki işlerde yabancılara hizmet etmek şeklinde kendini göstermiştir. Yabancı devletlerin büyük elçiliklerine bazı beratlar verilmiştir; kimi büyük elçiler bu ayrıcalıkları kötüye kullanarak kendilerine verilen bertları Rum Ermeni ve Yahudi 'den oluşan zengin kişilere satmıştır. Devletin ekonomik gücü zayıfladıkça bu tür yolsuzluklar fazlalaşmıştır. Bab-ı Ali bu tür yolsuzlukları önlemek için çeşitli tedbirler almıştır. Beratlı tüccar sınıfı oluşturularak, gayrimüslimlerin Avrupa devletleri himayesinde ticaret yapması bir ölçüde engellenmiştir. Bab-ı Ali'nin tedbirlerine Fransa ve Rusya gibi devletler itiraz etmiştir.¹³⁸

Avrupa devletleri, Osmanlı devletinin denge politikası arayışları çerçevesinde Hıristiyan teb'anın hamisi durumuna geçmekte idi. Rusya ve Avrupa devletleri çeşitli bahanelere dayanarak açtıkları savaşların yanında gayimüslimlere dini, ticari ve siyasi alanda kurdukları sıcak münasebetleri de iyi değerlendirerek, 19.yüzyılın başından itibaren askeri ve ekonomik gücü zayıflayan Osmanlı devletini yıkmaya yönelik çalışmaların içine girmiştir. Avrupalı devletler, Osmanlı devletinin iç bölgeleriyle kolaylıkla irtibat kurabilmek için gayrimüslimlerin ticari tecrübelerinden ve yabancı dil bilmelerinden istifade etmişlerdir.

¹³⁸ BAĞIŞ, a.g.e., s.77-79

Ruslar önce Rumları, 19.yüzyılda da Ermenileri desteklemişlerdir. Fransızlar Katolikleri, İngilizler ve Prusyalılar küçük Protestan gruplarını ve bazende Yahudilere arka çıkmışlardır.

Osmanlı devleti, uyguladığı millet sisteminde farklı mezhepler ve dinler arasındaki çatışmayı güçlü bir merkezi devlet olması sayesinde önlemişti. Merkezi otoritenin zayıflamaya başlaması ile Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımlarının etkisi ile, Osmanlı devleti içindeki gayrimüslim teb'a kendi devletlerine sahip olma arzusunda Avrupa devletlerince tahrik edilmişti. 1878 Berlin Antlaşması ile özerk bir Bulgaristan ve bağımsız bir Sırbistan Karadağ ve Romanya kurulmuştur. Rusya ve İngiltere , Ermeniler için birtakım islahat taleplerinde bulunarak, Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale etmişlerdir.

Osmanlı devleti, Kavalalı M.Ali Paşa sorununda, dış devletlerden yardım istemişti, bu da yabancı devletlerin aradığı bir fırsattı. Artık batılı devletler, Osmanlı devletinin iç işlerine iyice karışmıştır. 1839 yılında Osmanlı devleti içten ve dıştan gelen baskılar karşısında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etmiştir. Yabancı devletler, Osmanlı teb'ası olan gayrimüslimler hakkında birtakım isteklerde bulunmuştur. Kırım Harbi(1853-56) sonunda hak talep etme daha da yayılmıştır. 1856 Paris Antlaşmasından sonra İngiltere, Osmanlı devletinde ki Hıristiyanlar hakkında Bab-ı Aliye sürekli başvuruda bulunmuştur. Paris Antlaşması, Osmanlı Hıristiyan uyruklarının yalnız tek bir devletin değil, beş büyük devletin koruyuculuğu altında olmasını kabullenmiş , tek bir devletin koruyuculuğu kaldırılmıştır.¹³⁹

Bu gayrimüslimlerin, büyük devletlerce korunma sistemi 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile sona ermiştir. Bu durum "Ekaliyetlerin Himayesi" başlığı altında düzenlenmiştir. Buna göre Türk vatandaşı, gayrimüslim azınlıklar kapsam ve nitelik bakımından Osmanlı devleti zamanındaki kadar olmamakla birlikte din, dil, aile hukuku ve eğitim alanlarında önceki ayrıcalıklarını korumuşlardır.

¹³⁹ SONYEL, R. Salih. "Osmanlı İmparatorluğunda Koruma(Protégé) sistemi ve Kötüye Kullanılması" Belleten, C.LV, Ankara.1991, s.365

C) Gayrimüslimlerin Ekonomik Faaliyeti Karşısında Osmanlı Ekonomisi

Kapitülasyonlarla birtakım imtiyazlara sahip olan Avrupalı devletler, Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için 19.yüzyıl ortalarına kadar uzun bir mücadele vermişlerdir.

Gayrimüslimler, kapitülasyonlar vasıtasıyla ya tabiiyet değiştirerek ya da yabancılarla ortaklık kurarak veyahut, Osmanlı devletinde bulunan eğilimlerle, konsoloların himayesinde tercümanlık yaparak Osmanlı dış ticaretinin örgütlenmesinde, Avrupa sermayesinin ve mallarının imparatorluğa girmesinde önemli rol oynamışlardır. Zamanla gayrimüslimler, müstemmen tüccar gibi iç ve dış ticarete imtiyazlı bir duruma gelmiştir. Gayrimüslimler, askerlik yapmadıkları ve belli bir süre devlet görevi dışında tutuldukları için ticari ve iktisadi faaliyetlerin içinde müslümanlara göre daha fazla yer almışlardır.

1838 Balta Limanı Antlaşması, dahili ticarete ki her çeşit sınırlamayı kaldırmış, yabancı malların ülkeye kolayca girişini, yerli mahsulün ise çoğunun dışarı çıkmasını kolaylaştırmıştır.¹⁴⁰ Sonuçta, Osmanlı pazarları çoğunlukla yabancıların denetimine geçmiştir. Avrupa rekabeti karşısında Osmanlı esnafı yavaş yavaş ekonomik faaliyetlerini durdurmuştur. 1850 yılındaki tarifede yapılan indirim sonucunda gümrük gelirlerinin düşmesine Kırım harbinin masraflarında ilave edilince devlet dış borçlanmaya başvurmak zorunda kalmıştır. Alınan dış borçların yatırım alanlarında kullanılmaması ile bu borçlar çığ gibi büyümüş, sonunda Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Çoğunluğu yabancı üyelerden oluşan bu idare, Osmanlı ekonomisi üzerinde sözsahibi olmuştur.

Bütün bunlara bağlı olarak, henüz yeni yeni oluşan Osmanlı sanayisi çöküşe başlamıştır. 19.yüzyıl başlarında Osmanlı devletinde üretim tamamen el emeğine dayanmakta, loncalar şeklinde ayrılmış sanat grupları içinde, küçük işyerlerinde ustalar gözetiminde belirli usullere göre yürümekteydi. 19.yüzyılın ortalarından itibaren yabancı

¹⁴⁰ ÖNSOY, Rıfat "Tanzimat Devri İktisat Politikası", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, ayrı basım. T.T.K, Ankara.1994, s.255

sermaye işin içine girmişti. Daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi yabancı sermaye ile memleket içinde birçok işletme açılmıştır. Ecnebi sermayenin yanısıra devletin açtığı fabrikalarda olmuştur. İzmit Çuha fabrikası, İstanbul Feshane fabrikası, Zeytinburnu fabrikası, Hereke fabrikası, Beykoz Teçhizat- Askeriye Fabrikası, Tophane fabrikası gibi...

Vak'anüvis Lütfi Efendi, Osmanlı sanayisinin çöküş nedenlerini şöyle tesbit etmiştir.¹⁴¹ "O muahade (1838 ticaret anlaşması) ile yed- i vahid usulü kalktı ise de yerine ecnebi iştirak eyledi. Teb'ay-ı Devlet-i Aliyye'nin edeceği esnaflığın ve ticareti refte refte çekip aldılar. Sanayi dahiliyye bütün bütün mahu ve muattal oldu ve emtiayı efrenkiye revaç olarak nukud-u mevcudemiz Avrupa'ta çekip gitmeye başladı."Avrupa'daki sanayileşmenin hızlanmasına karşılık, Osmanlı sanayisinde ilerleme olmamış, altın darlığı gibi nedenlerde çöküşü sürekli artırmıştır.

Tanzimatçılar, ülkenin kalkınmasında ekonominin önemini kavramışlar gerekli girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlar ekonomik faaliyetleri organize etmek üzere, Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi meclis ve çeşitli komisyonlar oluşturmuşlardır.¹⁴² Bu faaliyetler dönemin siyasal ve ekonomik istikrarsızlığı sebebiyle yeterli derecede başarılı olmamıştır; fakat kendinden sonraki kuruluşlar için temel teşkil etmiştir.

Fransız İhtilalinden sonra başlayan milliyetçilik hareketleri, Osmanlı azınlıkları arasında yayılmıştır. Avrupa devletlerinin de destek ve tahrikleri ile patlak veren ayaklanmalar devleti uzun süre meşgul etmiştir. II.Abdülhamid Döneminde, Osmanlı-Rus harbi sonrasında Romanya'nın, Sırbista'nın, Karadağ'ın, devletten ayrılıp müstakil hale gelmesi, bir kısım Anadolu ve Rumeli topraklarının Rusya'ya, Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya terk edilmesi, muhtar bir Bulgaristan eyaletinin kurulması, Osmanlı hükümetini bu eyaletlerden almakta olduğu vergilerden mahrum bırakmıştı. Ayrıca Balkanlardan gelen göçmenleri beslemek, barındırmak ve Rusya'ya ağır bir harp tazminatı ödemek mecburiyeti,

¹⁴¹ LÜTFİ, Ahmet . Tarih - i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Dersaadet. 1302, C.V, s.112

¹⁴² SARÇ, Ömer Celal. Tanzimat ve Sanayimiz, Tanzimat I, İstanbul. 1940, s.434

devletin ekonomisi üzerinde derin yaralar açmıştır. Osmanlı devleti toprak kaybettikçe masrafları artmıştır, bunun zararlarının da halk görmüştür ve fakir hale düşmüştür. Bütün bu olumsuzluklardan gayrimüslim teb'a yararlanarak zengin sermayesi sayesinde ekonomik hayatta sözsahibi olmuş, kesesini sürekli doldurmuştur.

IV. BÖLÜM

4) 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİM TEB'ANIN DURUMU

A) II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Gayrimüslimler

Gayrimüslimlerin statüsündeki değişikliği etkileyen nedenlerden biri de, Fransız ihtilalinin ortaya attığı milliyet, hürriyet ve eşitlik prensipleri idi. Milliyetçilik, ilkin yabancı devletlerin etkisi ile siyasi sebeplerle Osmanlı devletindeki Hristiyan unsurlara aşılarmıştı. Osmanlı devletinde çeşitli ırk, din, dil ve kültüre sahip toplumlar arasında hızla yayılmıştır.

Napolyan Bonapart, Avusturya ile imzaladığı Compoformiyo Antlaşmasından sonra(1797) Akdeniz'i bir Fransız gölü haline getirmek için Mısır'ı almayı planlamış, İyonya adalarına yerleşmesinden yararlanarak Rumları, Osmanlı hükümetine karşı kışkırmıştır. Fransa ile Osmanlı devleti arasında Mısır'ın işgali ile başlamış olan buhranın sonuçlanmasından sonrada Osmanlı azınlıkları arasında milliyetçilik propagandası hızla yayılmıştır. Fransızlar ve Ruslar Akdeniz'deki adalara göndemişlerdir.¹ Avusturya ve Rusya ajanları Sırp lar arasında sürekli bağımsızlık duygularını canlandırmışlardır.² 1817 yılında Sırbistan imtiyazlı bir prenslik haline gelmiştir. Yunanistan 'ın bağımsızlığı içinFransa ve Rusya büyük çaba harcamıştır. 1815 Viyana Kongresinden güçlü çıkan Rusya, Grek memleketindeki milliyetçi düşünceleri arttırmış, 1821 yılında Mora'da çıkan isyanda baş rolde oynamıştır.³ Osmanlı devleti 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. 1830'da Osmanlı devleti, Akdeniz'de önemli bir toprak parçası olan Cezayir'i Fransızlara kaptırmıştır. 1831-1840 yılları arasında Mora isyanında donanması ile Osmanlı devletine yardım eden Mısır valisi Kavalalı M. Ali Paşa isyan etmiş, bu isyan

¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul.1993, C.XI, s.356

² ORTAYLI, İlber. İmparatorluğu En Uzun Yüzyılı, İstanbul. 1995, s. 42-43

³ SANDER, a.g.e., s.218

Osmanlı devletinin bir iç meselesi iken zamanla Avrupa problemi halini almıştır. 1840'da yapılan antlaşma ile M. Ali Paşa Adana ve Suriye'den vazgeçmiş ve neticede Mısır'ı ailesine kazandırmıştır.

II.Mahmud dönemi, görüldüğü gibi birtakım siyasi ve sosyal olaylara sahne olmuştur. II.Mahmud dönemi ayrıca reform politikalarının belkemiğini teşkil etmiş, sosyal ve ekonomik alanda birçok yenilikler yapılmıştır. 7 Ekim 1808'de Rumeli ve Anadolu ayanları ile Sened-i İttifak imzalanmıştır.⁴ Bu senedi imzalayan ayan ve eyalet valilikleri padişaha bağlılıklarını bildirmişlerdir. III.Selim döneminde başlayan merkezîyetçilik hareketi II.Mahmud döneminde de tam manasıyla doruğa ulaşmıştır. 1826 yılında devletin başına belâ olan Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu teşkil edilmiştir. II.Mahmud, bunun gibi daha birçok yeniliğe imza atmıştır. Devletin geleneksel müesseselerinde köklü değişiklikler yapmış olan II.Mahmud müsadereyi kaldırmış, bundan böyle ne müslümanlara ne de reaya'ya tatbik edilmeyeceğini belirtmiştir. Bu dönemde, daima müslüman halk ile gayrimüslimleri birbirine yaklaştırmak için girişimlerde bulunulmuştur. II.Mahmud'un gayrimüslimlerle müslümanlara eşit davrandığını gösteren şu sözleri dikkate şayandır: "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur. Cümlesi hakkında ki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır."

Gayrimüslimler artık "reaya" değil, müslümanlar gibi eşit haklara sahip "vatandaş" olmak arzusunu, her fırsatta ifade etmişlerdir. Önemli hususlardan biri de 1829'da Ermeni Katoliklerin bir "millet"olarak kabulü ve 1831'de Ermeni Patriğinin bir beratla "Ermeni Katolik milletinin" başı olarak tanınmasıdır. Tüm Katolik Ermenilerle birlikte Katolik Maroni ve Rumlar'da dini meselelerde bu makama bağlanmıştır.⁵ 1834'te ise Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan kanun çıkartılmıştır.

⁴ SHAW, Stanford - Ezel Kural. a.g.e., s. 26; KARPAT, Kemal. "Pan - İslamizm ve II.Abdülhamid", X. Türk Tarih Kongresi, C.IV, Ankara.1993 , s. 1338

⁵ BOZKURT, Gülnihal. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, T.T.K, Ankara.1996, s.41

Avrupa tüccarı sıfatıyla imtiyazlı bir sınıf haline getirilmiş olan gayrimüslim tüccarların usulsüz yoldan elde ettikleri patentleri önlemek için II.Mahmud 'da birtakım önlemler almıştır. Hahambaşları yazılı olarak bu konuda ikaz edilmiş ve cemaat mensuplarının bu işlerden vazgeçmeleri, aksi takdirde cezalandırılacakları bildirilmişti. Avrupa tüccarları zamanla yabancı devletlerden ayrılarak müstakil ticaret yapmışlardır. Bunun için II.Mahmud, Avrupa tüccarları ve beraberinde ki hizmetkarlar için her türlü kolaylığı sağlayan fermanlar çıkarmıştır.⁶ Bu sayede gayrimüslim tüccarlar iç ve dış ticarete yerlerini sağlamlaştırmışlardır. II.Mahmud müslüman tüccarların da statüden yararlanması için "Hayriye Tüccarı" adıyla yeni bir tüccar sınıfı oluşturmuştur.

II.Mahmud'un son yıllarında Türk olmayan müslümanlar arasında da birtakım ayaklanmalar başlamıştır. Arnavutlar ve Araplar arasında da ayrılıkçı görüş, hareketler yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır.⁷ II.Mahmud'un tüm azınlıkları ortak bir amaca doğru birleştirip yürütmek için giriştiği bütün teşebbüsler başarısız kalmıştır. Gayrimüslimlere verilen tüm haklar hem kendileri hem de Avrupalı dostları tarafından yeterli görülmemiştir. Osmanlı devleti bunları memnun etmek için 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayun'unu ilan etmiştir.

B) Tanzimat Fermanı ile Gayrimüslimlerin Statüleri (3 Kasım 1839)

Mustafa Reşid Paşa'nın, II.Mahmud'un reformlarından geliştirdiği ve kendi deney ve gözlemlerine dayanarak değiştirdiği, Osmanlı reform programı padişah tarafından imzalanan

⁶ Osmanlı Fermanları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul. 1992, BOA, Müzehhep Fermanlar, no: 593

⁷ KÜÇÜK, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat" Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri. Bildiriler, Ankara.1985, s. 18-19

bir fermanla 3 Kasım 1839 tarihinde M.Reşit Paşa tarafından çeşitli kurumların, sınıfların, grupların ve yabancı temsilcilerin önünde okunmuştur.⁸ Tanzimat dönemi, 1839 yılında başlayarak 1876 yılına kadar olan 37 yıllık bir dönemi içine almaktadır. Tanzimat, Türkiye'de meşruti bir idârenin kurulmasına, İslam- Hıristiyan âlemlerin birbirlerine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir ıslahat hareketidir. Fermanın ilanı İstanbul'da bazı kesimlerce memnuniyetsizlikle karşılanmış ise de bir kaç gün sonra bayram havası yaratmıştır. Devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmış, ayrıca Fransızca'ya tercüme edilerek yabancı devletlerin İstanbul'daki elçiliklerine resmen gönderilmiştir.⁹

Bu fermanla, devletin 150 yılda şer'i kanunlara ihtiyaç olduğu ve kanunlarla müslüman olan ve olmayanların can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarının sağlanacağı belirtiliyordu.¹⁰ Tanzimat dönemini incelerken üzerinde durulması gereken, Tanzimat'ın getirdiği eşitlik kavramı ve bunun uygulamasıdır. 1839 Hatt-ı Hümayun'da bu eşitlik anlatımını şöyle bulmuştur.¹¹ "... Tebaay -ı Saltanat-ı seniyyemizden olan ahal-i İslam ve milel-i saire ve müsaadat-ı şahanemize bil-istisna mazhar olmak üzere can u ırz ve namus ve mal maddelerinden hüküm-i şerif iktizasınca kaffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahanemden emniyet-i kamile verilmiştir..."

Gülhane Fermanında ayrıca, şeriat ve kanun bakımından hüküm olmadıkça, hiçbir kimse hakkında ceza verilmemesi, müsaderenin kaldırılması, herkesin tam bir serbesti içinde malını tasarruf edebilmesi, iltizam usulüne son verilerek servete göre adaletli bir vergi düzeninin kurulması ve askerlik süresinin kısaltılması gibi ilkeler yer almıştır.¹²

⁸ Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, İstanbul.1339

⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarih, C.XI, s.440

¹⁰ Ahmet Mithat, Üss-ü İnkılab, İstanbul.1294, s.27; KARAL, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, C.V, T.T.K, Ankara.1994, s.170

¹¹ YETKİN, Çetin. Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler, İstanbul.1992, s.76; SHAW, Stanford - Ezel Kural. a.g.e., s.91; ayrıca Tanzimat Fermanının metni için; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansk. s.446-448

¹² KARAL, E.Ziya. a.g.e. s.171; ORTAYLI, a.g.e. s.80

Bu fermanla, Hıristiyanların devlete verdikleri cizyelerinde patrikhanelerin aracılığı ile toplanması cihetine gidilmiştir. Fakat beklenen faydaları sağlamadığı için tekrar eski usüle dönmüştür.

Askerlik konusunda, 1847'de Rumlar deniz kuvvetlerine çağırılmıştır. Aynı yıl, Hıristiyan teb'anın deniz ve kara ordularında askerlik yapmasını kabul eden bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Hıristiyanlar askerlik hizmetine karşın cizyeden muaf tutulacaktı.

Bu durum müslüman ve hıristiyan teb'a tarafından tenkide uğramış ve kargaşalık doğurmuştur. Bab-ı Ali hıristiyanların askerlik ödevini yapmaları ile ilgili kanunu bir süre için sonraya bırakmıştır.

Tanınan çeşitli haklarla, gayrimüslimlerin devlet hizmetinde ve idarede söz sahibi olmaları sağlanmıştır. Önemli bir hususta, gayrimüslimlerin dini temel alınarak kurulmuş olan "millet(cemaat)" sistemindeki din görevilerinin mutlak otoritesinden kurtarılmış ve devlet idaresinde olduğu gibi cemaatlerinin yönetiminde söz sahibi kılınmıştır.¹³

Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliği ilkesi, geleneksel Osmanlı hukuk yapısı içinde yeni bir haklar sistemi ve yönetim anlayışı din esasına dayanıyordu. Millet kavramı din ve mezheple aynı anlamda kullanılmıştır. Müslümanlar, millet-i hakimeyi; müslüman olmayanlar da millet-i mahkumeyi oluşturmuştur. Tanzimat ile din esasına dayalı millet kavramı yerine "Osmanlılık" fikri hakim olmuş, hakim millet anlayışı değişmiştir. Böylece sosyal pramitte ki tabakalar yer değiştirmiştir.

¹³ ERYILMAZ, a.g.e., s. 102-105

Tanzimat döneminde, Osmanlı Rumları ve Ermenileri kapitülasyonlardan ve Hıristiyan devletlerin koruyuculuğundan yararlanarak, Osmanlı topraklarında yaşamlarını iş ve güçlerini sürdürdükleri halde başka devletlerin vatandaşlığına geçmişlerdir. Ayrıca yabancı devletlerin konsolosları, halkı teşvik ederek tabiiyet değiştirmeye zorlamış ve böylece nüfuz sahalarını daha da genişletmek istemişlerdir. Rumlar'dan Yunan uyruğuna geçenlerin sayısı 300. 000'e ulaşmıştır. Bu sayı yalnız İstanbul'da 21.000 idi.¹⁴ İngiltere ve Amerika, Protestanlığı yaymak için Osmanlı devletinde birtakım misyonerlik faaliyetinde bulunmuşlardır. Protestanlığı yaymak için kolejler, yetimevleri, kilise ve manastırlar açmışlardır.

1844 yılında İngiliz Büyük Elçisi Lord S.Redoliffe'nin baskısı sonucu II. Mahmud tarafından konan, hıristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağı kaldırılmıştır. Böylece gayrimüslimler batıdaki hıristiyan mezheplerinin propagandasına daha açık bir hale gelmişlerdir.¹⁵

Tanzimat ile birlikte, sancak merkezlerinde müslüman ve zimmi üyelerden oluşan meclisler kurulmuştur. (1840) Bu meclisler haftanın belli günlerinde toplanarak, sancağın çeşitli sorunlarını görüşmüşlerdir. Eyalet merkezlerinde de benzer meclisler oluşturulmuştur.

Padişahlar ve devlet adamları her fırsatta uyruklarının yeni haklarını dile getirmişlerdir. Rıza Paşa, İzmir, Sakız, Kavala'dan gelen Rum, Ermeni, Yahudi cemaatleri başkanlarına "müslüman, hıristiyan musevi, hepiniz bir hükümetin teb'ası bir pederin evladısınız, padişah tüm teb'asının ırz, can, namus ve malını emniyetle alan konuma harfiyeden riayet edilmesini katiyetle arzu etmektedir. İçinizden zulme uğrayanlar varsa hemen adaletin uygulanmasını talep etsinler. Padişahın müslüman ve hıristiyan herkes için adaleti eşit şekilde dağıtmaktadır..." demişti.¹⁶

¹⁴ YETKİN, a.g.e., s.110

¹⁵ BOZKURT, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 43

¹⁶ KARAL, a.g.e., C.V, s. 171

1840 tarihinde, sarraflar arasında çıkan anlaşmazlıklarla ilgilenmek için Maliye Bakanlığına bağlı Meclis-i Muhasebe deniz ticaretinden çıkan anlaşmazlıkları çözmek için ise, Liman başkanının başkanlığında toplanacak özel bir meclis kurulmuştur.¹⁷

Osmanlı devletinde, Tanzimat'tan önce idari, adli, cezai, hukuki, ticari, kısaca her türlü davaya şer'îye mahkemelerinde bakılmaktaydı. 19.yüzyılın ilk yarısından itibaren şer'îye mahkemelerinin bu yetkileri ellerinden alınmaya başlanmıştır. İlk başta idari yargıya ilişkin işleri 1837'de kurulan Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye'ye devredilmiştir. Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra Meclis-i Ticaretin kurulması ile ticarete ilişkin görevleride daraltılmış, 1860 yılında ise ticaret mahkemelerinin kurulması ile, şer'îye mahkemelerinin ticaret ile yaptığı işi ticaret mahkemeleri yapmıştır.¹⁸ Aynı yıl çıkarılan ceza kanunnamesi ile ceza hukukuna ilişkin görevlerinde de kısıtlamalar olmuştur.¹⁹ 1859'da mahkemelerin yetki ve görevleri yeniden belirlenmiş evkaf, kassam ve kazasker mahkemeleriyle özellikle İstanbul'daki mahkemelerin görev ve yetkileri ayrı ayrı belirlenmiştir. 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile kadıların mahalli idarelere ilişkin görev ve yetkileride tamamen kaldırılmıştır.

Avrupalı devletler, yeni mahkemelerin kurulması için devlete baskı yapmışlardır. Bunun sebebi ise, zimmi ve müsteminlerin şer'îye mahkemelerinde yargılanmaya itiraz etmeleridir. Çünkü şer'îye mahkemelerinde, müslüman aleyhine gayrimüslim ve zimmi aleyhinde müstemin şahitliği kabul edilmiyordu.²⁰

Tanzimat devri adamları, doğu ile batının haklar sistemini bağdaştırmak için büyük gayretler sarfetmişlerdir. Ceza kanunnamesinden sonra Fransa'dan alınan bir ticaret kanunu

¹⁷ MARDİN, Şerif. Türk Modernleşmesi, İstanbul.1994, s.122

¹⁸ KAŞIKÇI, Osman. İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, OSAV. İstanbul.1995, s.44

¹⁹ TANER, Tahir. Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku, Tanzimat.I, s.225-226

²⁰ Cevdet Paşa, Tezakir, s.62-63

çıkarılmıştı. Bu dönemde batının haklar sistemi, dereceli bir şekilde Osmanlı adâlet mekanizmasına girmiştir. Tanzimattan önce, Osmanlı devletinde 3 tip mahkeme vardı.

1) Şer'iat mahkemesi: Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklara bakardı.

2) Cemaat Mahkemeleri: Gayrimüslimlerin mahkemeleridir. Bunların davaları hahamlar ve patrikler önünde görüşülürdü.

3) Kapitülasyonlarla Kurulan Konsüler Yargı Organı: Bunlar, Osmanlı devletinde ticari ayrıcalığı olan devletlerin kendi aralarındaki ticari anlaşmazlıklara bakan mahkemelerdi. 1840'da İstanbul'da ticari uyuşmazlıklara bakmak için Ticaret Bakanlığına bağlı bir mahkeme kurulması ile şer'îye mahkemelerinin bu görevine son verilmişti.²¹ Ticaret meclisi denen bu mahkemelerin başkanı Ticaret Bakanı, üyeleride loncalarca seçilen(muhtar) ve ilgili yabancı tüccarların konsolosları idi.²² Böylece yabancı tüccarlar, hem müslüman hem de yabancı tüccarlarla olan davalarında kendilerini temsil etmiş oluyorlardı.

Ticaret meclisi, 1848'de batılı devletlerin baskısı ile geliştirilerek Karma Ticaret Mahkemesi kurulmuştur. Yabancı devlet teb'ası ile Osmanlı teb'ası arasındaki ticari münasebetlerde çıkan anlaşmazlıklara bakmıştır. Üyelerinin yarısı Osmanlı devletinde yarısı da yabancı devletler tarafından atanmıştır. Osmanlı devletinin atayacağı üyeler Avrupa ile ticarete bulunan beratlı müslüman tacirlerdir; yabancıların atayacağı üyeler İstanbul'da ikamet eden yabancı tacirlerdi.²³ Bu mahkemeler önemli ticaret merkezlerinde İzmir, Beyrut, Selanik, Kahire'de açılarak, valilerin başkanlığında yargılama yapılmıştır. Bu mahkemelerin olmadığı vilayetler de ticaret davalarına eyalet mahkemelerinde bakılması kabul edilmişti. 1850'de çıkan ticaret kanunu ile Osmanlı vatandaşları arasında çıkan anlaşmazlıklarda da uygulanmaya başlamıştır. Hıristiyan teb'anın şahitliğinin kabul edilmesi, sözlü delil yanında

²¹ Ahmet Lütü, Tarih-i Lütü, İstanbul.1255, s.102; BELGESAY, Mustafa Reşid. "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı" Tanzimat.I, s.214

²² KAŞIKÇI, a.g.e., s.46; BOA, Rumların Atık Ticaret Defteri, nr: 123, sayfa no: 159; ÖNSOY, Rıfat . "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Mescleler ", X. Türk Tarih Kongresi, s.1695

²³ KAŞIKÇI, a.g.e., s.47; Lütü Paşa, a.g.e., s.102 bak. "Ticaret Nezareti teşkil olunduktan, ticarethanede Hayriye ve Avrupa tüccarı ile Ecnebi devletlerin ticareti ile vuk'u bulacak davaların mahkemesi için haftada birgün toplanılması..."

yazılı vesikalarında kabul edilmesi gibi birçok batı hukuk sistemi, Türkiye'ye böylece girmiştir.²⁴

1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile, her vilayette birer Meclis-i Ticaret oluşturulmasına karar verilmiştir. 1867 yılında Bakanlar kurulu tarafından Mecelle komisyonu adıyla bir kurul oluşturulmuş, Başkanlığında Cevdet Paşa getirilmiştir. Bütün bu kanunlaştırma hareketleri, Tanzimat Dönemine damgasını vurmuştur.

Tanzimat Fermanı, iltizamı kaldırmak ve hazine masraflarını mukaddem bütçeye vermek suretiyle Tatlısu Frenkleri, Rum ve Emeni Galata sarraflarının işinide hayli zorlaştırmıştır.²⁵ Galata sarrafları, vergiler müzayede usulüyle iltizama konulduğu vakit, nüfuzlu mültezimlere avans vermişler, kendilerine büyük pay almışlardı. Devletin zor zamanlarında faizle hazineye borç vermişler ve borcun vâdesinde yolsuzluk yaparak alacaklarını ellerine geçirmişlerdi.

Tanzimat Fermanı, ne müslümanları ne de gayrimüslimleri ve onları destekleyen Avrupalı devletleri memnun etmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayun'unun okunmasında hazır bulunan Rum Patriği, Hatt-ı Şerif'in okunupta kırmızı atlastan yapılmış kesesine konulduğunda "inşallah bu keseden dışarıya çıkmaz" sözüyle memnuniyetsizliğini açıkca dile getirmiştir.

Görüldüğü gibi, Tanzimat devlet düzenini sağlamak için ilan edilmiş olup, mülki, adli, askeri ve sosyal alanlardaki yenilikleri ihtiva etmiştir. 1839'dan itibaren gayrimüslimler için gösterilen emekler, Kırım savaşı ile bir süre kesintiye uğramış ise de, bu konudaki tartışmalar hiç bitmedi ve 1856 Islahat Fermanının ilanı ile yeni bir safhaya geçilmiştir.

²⁴ BELGESAY, a.g.m., s.213

²⁵ SUVLA, Şükrü . "Tanzimat'tan Evvel Devlet Maliyesi ve İstikrazlar", Tanzimat.I, s.268

1844 Osmanlı Devletinde Nüfusun Dini Dağılımı şöyle idi.²⁶

Dini Gruplar	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam	%
Müslümanlar	3.800.00	12.950.000	3.800.000	20.550.000	58.13
Rum-Ortodokslar	11.370.000	2.360.000	-----	13.730.000	38.4
Katolikler	260.000	640.000	-----	90.000	2.55
Yahudiler	70.000	100.000	-----	170.000	0.48
Genel Toplam	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000	100.000

C) Islahat Fermanı ve Gayrimüslimler (28 Şubat 1856)

1855 Kırım savaşıdan sonra Rusya, azınlıkların koruyucu görevini, Osmanlı devletine karşı olan tutumu ile iyice gözler önüne sermiştir. Rusya'nın bu arzusunu bozmak ve azınlıklar üzerindeki nüfuzlarını korumak isteyen Avusturya, İngiltere ve Fransa, azınlıkların haklarının bir fermanla ilan edilmesi hususunda Osmanlı devletini sıkıştırmıştır. Islahat fermanı, Kırım harbinin son yıllarında hazırlanmış, Paris antlaşmasının imzalanmasından altı hafta önce, Bab-ı Ali'de bütün bakanlar, yüksek memurlar ve şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaatlerin ileri gelenleri önünde okunarak 28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilmiştir. Paris antlaşmasını hazırlamakta olan devletlere bildirilmiştir.²⁷

1856 Islahat Fermanında, Tanzimat Fermanındaki maddeler aynen yer almış, bazı hususlarda değişiklik yapılarak daha da genişletilmiştir. Islahat Fermanı ile²⁸ teb'anın can, mal, ırz ve namusun korunması, kanun önünde eşitlik, şahsın ve topluluğun tasarruf haklarına saygı, din ve mezhep serbestliği, kimsenin din değiştirmeye zorlanmaması, mahkemelerde şahitlik hususunda eşitlik, mahkemelerin herkese açık olması, ilâmların yayınlanması, müsaderenin kaldırılması, hapisanelerin ıslahı, ticaret, ticaret ve ceza davaları için karma mahkemelerin kurulması, vergiler konusunda eşitlik, müslüman

²⁶ GÜLER, Osmanlı Devletinde Azınlıklar, s.32

²⁷ KARAL, E.Ziya. a.g.e., s.248, ayrıca bkz. Fermanın sureti için aynı eser, s.258-264

²⁸ KARAL, a.g.e., s.250-251; Osmanlı Ansk. Ağaç Yayınları, C.VI, S.103; Cevdet Paşa, Tezakir, 1-12, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara.1986, s.67-69; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XI, s.480

olmayanların, din yönünden olan imtiyazları muhafaza edilmek, diğer imtiyazlarının incelenmesi ve değiştirilmesi patrikhanelerin veya müslüman meclislerin bazı hallerde hukuk davalarında sahip olacakları selahiyetlerin teyidi; resmi yazılarda Hıristiyanlar için hakaret manası taşıyan tabirlerin kullanılmaması, devlet hizmetine, askerlik görevine ve okullara bütün teb'anın eşit olarak kabul edilmesi, rüşvetin kaldırılması gibi kararlar alınmıştır.

Bu ferman ile, Osmanlı devleti içinde yaşayan azınlıkların durumu müslümanlara nazaran çok daha iyi bir duruma gelmiştir. Bu fermanla, Hıristiyanların askerlik yapma hususu tekrar ele alınmıştır. Askerlik görevini yapmak istemeyen İslam ve Hıristiyan teb'a için "bedel-i nakdi" usulü kabul edilmiştir. Devlet hizmetinde ve idaresinde gayrimüslimlerden olan Yahudiler 1863 yılında, M.Nissim Cibre, Tesalya Telgraf Dairesi Müdürlüğü, 1867 yılında Abrahim'da Kamonda ve Viterbo adlı kişi Belediye Meclisi üyeliği yapmıştır.²⁹

Islahat Fermanından sonra, gayrimüslim topluluklarının din ve hukuk alanlarında iki önemli gelişme başlamıştır. Birincisi, Hıristiyan cemaatlerin gerçek manada birer "millet" olma yoluna girmeleridir. İkincisi, bu milletlerin kilise meclislerine halktan üyelerin girmesidir. Vilayet ve Belediye meclislerinde müslim ve gayrimüslimlerin makul oranlarda temsilci bulunduracaklar, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'ye gayrimüslimlerden de üye alınacaktır.

1856 Islahat Fermanı, genel olarak gayrimüslim milletin anayasal gelişmelerinin başlangıcı ve millî bağımsızlık arzularının bir manifestosudur.

Gayrimüslimlerin, din adamlarının mutlak otoritesinden kurtararak cemaatlerinin yönetiminde de söz sahibi oldukları görülmektedir. İngiliz, Fransız, Avusturya elçilerinin ısrarları ile milletlerin yeniden düzenlenmesi için bazı nizamnameler yayınlanmıştır.³⁰ Ermeni patrikhanesi tarafından hazırlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi, Osmanlı hükümetine sunulmuş ve 29 Mart 1862'de onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Nizamname ile Ermenilerin iç

²⁹ YETKİN, a.g.e., s.111

³⁰ GÜLER, Türkiye'deki Gayrimüslimler, s.17

işlerini görüşmek üzere 140 üyeli bir meclis kurulmuş, bunun 20 üyesinin İstanbul'da kilise mensuplarından, 80 üyesinin İstanbul'daki kilise cemaatlerinden ve 40 üyesinin taşradan seçilmesi öngörülmüştü.³¹

Islahat Fermanının ilanından sonra Rumlar, "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti, biz İslamın tefevvukuna razı idik." demişlerdir. 1862 yılında da Rum patrikliği nizamı yayınlanmıştır.³² Bu nizamname ile Rumların idaresine dair genel şartlar tesbit edilmiştir. Bu şartlar, hem cemaatin kendi iç idaresini hem de devlet ile cemaatin münasebetlerini tesbit etmiştir. Cemaatin hukuki ve dini yetkilerini patrik'e verilen "tayin beratları" ile belirlenmiştir. Fakat Osmanlı devleti ile patrikhane arasında beratla tanınan yetkiler konusunda tartışmalar hiç bitmemiştir. Patrikler, hep eskisi gibi büyük imtiyazlara sahip olmak istemiştir.

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Yahudilerin statülerinde de önemli gelişmeler olmuştur. Yahudilerin hazırlamış olduğu nizamname 1865 yılında Bab-ı Ali tarafından onaylanmıştır. 20 din adamı ve 60 laik kişiden oluşan Umumi Meclis'in seçtiği 7 hahamdan oluşan Ruhani meclis, Yahudi topluluğunun dini ve dünyevi işlerini görecektir.³³

1856'dan sonra ülkenin birçok yerinde kiliseler ve gayrimüslim cemaat okullarının sayısı artmıştır. Bu yıllarda kiliselerde çan çalmakta serbest olmuştur.³⁴ Bu dönemde açılan okullarda Türkçe'nin mecburen okutulduğu bilinmektedir. 19.yüzyılın ikinci yarısında Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar mektepleri hızla yayılmıştır. Osmanlı azınlıklarının eğitim alanlarındaki ilerlemeleri devletten ayrılma düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Karma okullar

³¹ Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enst. Ankara.1989, s.13

³² Osmanlı Ansk.C.VI, s.111

³³ BOZKURT, Gülnehal, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış" Bellten .C.LVII, Ankara.1994, s.546

³⁴ ORTAYLI, a.g.e., s.102

kurularak, müslüman nüfusun, eğitim alanında gayrimüslimlerle gittikçe açılan mesafesi kapatılmıştır.

Osmanlı devleti zamanla, Islahat Fermanını, uluslararası alandaki yabancı müdahalelerine karşı kullanmıştır. Fakat bu tam olarak başaramamıştır. Osmanlı devleti bu fermanı çıkartmakla ne dolaylı olarak batılı devletlerin isteklerine, ne de kendi uyruklarının huzursuzluklarına son verebilmiştir. Müslümanları "Abâve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün kaybettik. Millet-i İslamiyye millet-i hakime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslama bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" diyerek memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir.³⁵ Azınlıkların fermanla memnun olmama sebepleri ise fermanın farklı milletleri aynı statüye tâbi kılmasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı devletinde millet ayırımında, din temel alınmış ve Müslüman milleti, Hıristiyan milleti(Rum - Ermeni) ve Yahudi milleti şeklinde bir sıralama vardı. Bunlardan da özellikle Rumlar, Yahudilerle eşit olmayı istemeyerek, huzursuzluk duymuşlardır.

Fermanlarla, azınlıklara tanınan haklar öncelikle cemaat liderlerini tedirgin etmiştir. Gayrimüslimlerde askerlik yapmak istememişlerdir. Savaşa katılırlarsa ellerindeki ticari zenginliklerini kaybedeceklerini düşünmüşlerdir.

Fermana karşı tepkiler zamanla büyümüş, Maraş'ta, Cidde'de, Lübnan'da müslümanlarla hıristiyanlar arasında kavgalar çıkmıştır. Büyük devletler, Osmanlı devletinin içişlerine karışarak Osmanlı toplum yapısındaki dengeleri altüst etmiş ve devlet otoritesinin zayıflamasını hızlandırmıştır. Islahat Fermanı ilan edildiğinde Osmanlı devletinin nüfusu 36 milyondur. Bu nüfusun 20 milyon kadarı müslümanlardan, geri kalanın 16 milyonu hıristiyanlardan oluşmaktaydı.

³⁵ Cevdet Paşa, Tezakir, 1/67

D) Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimler (23 Aralık 1876)

1876 yılında Mithat Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa'nın garetleriyle Kanun-ı Esasi hazırlanmış ve böylece Meşrutiyet dönemi başlamıştır. Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerin üzerinde hararetli tartışmalar meydana gelmiş; özellikle Mithat Paşa ile ulema ve bazı devlet erkani arasında ciddi anlaşmazlıklar olmuştur. Bu anlaşmazlıkların başında gayrimüslimlerin hukuki ve padişahın yetkileri gelmektedir. Ulemanın başını çektiği bir grup, kurulacak mecliste gayrimüslimlerin temsil edilmesine karşı çıkmıştır.³⁶ Kanun-ı Esasi tasarıları için son görüşmelerde, hristiyanların şeriat mahkemelerinde şahitlikleri ve orduya kabulleri hakkında hükümler metinden çıkarılmıştır.

Kanun-i Esasi, 23 Aralık 1876 tarihinde Beyazıt Meydanında eski ve yeni bakanlar, ulema ve askeri rical huzurunda padişah II. Abdülhamid döneminde törenle ilan edilmiştir. 1876 Anayasasının 8. maddesinde vatandaşlık ile ilgili bir hüküm yer almıştır.³⁷ "Osmanlı tâbiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur. 10. madde de tüm Osmanlıların kişi hürriyetlerinin her türlü saldırıdan korunduğu ve cezaların kanuniliği ilkesi vardır. 21-22 madde de herkes tasarrufu altındaki mal ve mülkünden emindir. Genel menfaatler için lüzumu sabit olmadıkça ve konumu gereğince değeri peşin ödenmedikçe, kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz, Osmanlı memleketlerinde herkesin mesken ve menzili taarruzundan masundur. Kanunun tayin ettiği hallerden başka bir sebeple hükümet tarafından zorla kimsenin mesken ve menziline girilemez hükmü vardır. 16. madde de tüm okulların devletin kontrolü altında olduğu, millet-i muhtelif'e'nin okullarında özel din dersleri verebilecekleri yer almaktadır. 25. madde de vergi aynı isim altında tüm Osmanlı teb'asında din ve ırk farkı gözetilmeden alınır. Yasada yazılı olmayan vergi toplanamaz. 11. madde, Osmanlı devletinin dini, din-i İslamdır. Bu esası korumakla beraber, halkın asayişini ve genel adabı ihlal etmemek koşuluyla, Osmanlı

³⁶ ERYILMAZ, a.g.e., s.150

³⁷ BOZKURT, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s.83; ERYILMAZ, a.g.e., s.154

ülkesinde mevcut olan bütün dinlerin serbestçe icrası ve muhtelif cemaatlere verilmiş olan mezhep imtiyazları, devletin kontrolü altındadır.17-18-19 madde de, Osmanlıların hepsi din ve mezhep halleri dışında, hak ve vazife yönünden eşittir. Osmanlı teb'asının, devlet hizmetleride istihdam olunmak için devlet resmi dili Türkçe'yi bilmeleri şarttır. Devlet memuriyetinde bütün teb'a ehliyet ve yeteneklerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar hükmü yer almaktadır.

Kanun-i Esasi'nin temel doktrini, "Osmanlılıktır". Amacı, din, mezhep ve ırk ayırımı gözetmeksizin, bütün halkı devlet idaresine iştirak ettirmek; kamu yönetiminde de mümkün olduğu kadar halk denetimini sağlamak, böylece devletten kopmak isteyen teb'ayı menfaat bağları ile bağlayıp, devletin geleceğini güçlendirmektir.

Bu Anayasaya göre, mecliste her üye sadece kendi seçim bölgesini değil, tüm Osmanlı teb'asını temsil edecekti ve müslim - gayrimüslim her 50.000 erkeğe bir temsilci seçilecekti.³⁸ Seçimlerden sonra Parlamento 1877'de açılmıştır. Kanun-i Esasiye göre Parlamento yani Meclis-i Umumi "Heyet- Âyan" ve "Heyet-i Mebusan" olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Mebusların 180'i müslim ve 60'ı gayrimüslim idi.³⁹ Gayrimüslim milletvekillerinin de aktif olarak rol aldığı bu meclis, 20 Mart-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877-16 Şubat 1878 arası toplanmıştır. Açılışta, Sultan II.Abdülhamid bundan böyle bütün vatandaşların bir vatanın evladı olarak, bir kanunun himayesinde yaşayacaklarını, Osmanlı namı taşıyacaklarını ve bu namın teb'a arasında mevcut menfaatlerin devam ve muhafazasına şamil olacağını ümit ettiğini dile getirmiştir.⁴⁰

İçerde bunlar olur iken, devletin dışında da birtakım kıpırdanmalar başlamıştı. Rusya ve Avusturya'nın tahrikleriyle Balkanlar'da isyanlar başlamış, 1867 yılında müstakil bir Bulgar

³⁸ BOZKURT, a.g.e., s.84

³⁹ SHAW, a.g.e., s.220-222

⁴⁰ ERYILMAZ, a.g.e., s.155

kilisesinin kurulması için harekete geçen Bulgarlar, müslüman halka görülmemiş zulümler yaparak, 1870'te müstakil bir Bulgar kilisesi kurmuşlardır.⁴¹ Balkanlar'daki ve Doğu Anadolu'daki karışıklıklarla birlikte,1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi çıkmıştır. Bu savaş Osmanlı devletinin yenilgisi ile sonuçlanmıştır. 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşması imzalanmıştır. İlk kez bu antlaşma ile Ermeni meselesi gündeme gelmiştir.⁴² Görüşmeler sırasında, İstanbul Ermeni Patriğinin başkanlığında bir heyet, Rusya'dan yönetim özgürlüğü istemiş ise de Rusya kendi topraklarındaki Ermeniler nedeniyle buna yanaşmamıştır. Rusya bir taraftanda Ermenileri Papalıktan ayırarak, Rus topraklarında bulunan İçmiyazin Ermeni Patrikliğine bağlamak için faaliyete girmiştir.

13 Temmuz 1878 tarihinde de Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Berlin Antlaşmasına göre, Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarını kazanırken, Bulgaristan'da özerk bir Prenslük kurulacaktır. Ermeni meselesi ile İngiltere ve Fransa'da yakından ilgilenmiştir. Bunlardan özellikle İngilizler, Ermeniler'in çıkarlarını savunmaya, onlar için ıslahat taleplerinde bulunmaya başlamışlar, Ermenilerin muhtar bir Ermeni yurdu kurulacağı vaadinde bulunmuşlardır. İngilizlerin bu hareketlerinde ki amaç, Hasta Adam'dan kendine de pay almak ve Rus ilerleyişini kendi lehine durdurmaktır. Bu mesele zaman zaman daha sonraki dönemlerde de gündeme gelmiştir. Sonunda mesele 1920 Gümrü Antlaşması ile kapanmıştır.

Ermeniler, Sultan II.Abdülhamid döneminde çeşitli cemiyetler ve komiteler kurarak, çok kez isyanlarda bulunmuşlardır. Zeytun'da, Kumkapı'da, Sasun'da, Kayseri, Merzifon, Yozgat'ta birçok olay yaratarak devleti zor durumda bırakmışlardır.⁴³ Bu tarihi olayların akışından anlaşılıyor ki Ermeni meselesi, Ermenileri müslüman seviyesine çıkarıp onlara büyük hak ve imtiyazlar veren Tanzimat ve Meşrutiyet Anayasasından kaynaklanıyordu.

⁴¹ KÜÇÜK, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Teb'aya Gösterilen Tolerans ve Bu Konuda Artin Paşa'nın Sultan II.Abdülhamid'e Sunduğu İki Layiha", I. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul.1978, s.255

⁴² Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansk. C.XII, İstanbul.1993, s.144

⁴³ URAS, Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara.1950, s.264-266

"Şark Meselesi" adı altında Osmanlı devletini parçalama siyasetinin Anadolu topraklarında tatbik edildiğinin başladığını gösteren bir delil olmuştur.

19.yüzyılın bir özelliğide, Balkanlar'daki karışıklıklardan etkilenen bazı Yahudilerin Selanik'e, Rusya'daki baskılardan kaçan pekçok Yahudinin'de Filistin'e göç ettiği görülmüştür. Filistin ve çevresinde bir Yahudi devleti kurmayı amaçlayan "Siyonizm" adlı Yahudi ulusal kurtuluş akımının Dr. Theodor Herzl'in başkanlığında doğuşu, Osmanlı devletini Yahudilerin Filistin'de bir devlet kurmalarını engellemek yolunda birtakım tedbirler almaya mecbur etmiştir. Siyonizm akımı, Osmanlı devletindeki Yahudilerden ziyade Romen Rus ve Avusturya, Macaristan Yahudilerini etkilemiştir. II.Abdülhamid, Ermeniler ve emperyalist düşünceli devletlere hiçbir zaman taviz vermemiştir.

Dinlerin Toplam Nüfusu ve Yüzdeleri(1881/1882-1893)⁴⁴

	Toplam Nüfus (Kadın- Erkek)	(%)
Müslümanlar	12.587.137	72.39
Rumlar	2.332.197	
Ermeniler	1.001.465	
Bulgarlar	817.801	
Katolikler	149.786	
Yahudiler	184.006	
Protestanlar	36.238	
Latinler	18.240	
Süryaniler	22.598	
Gayrimüslim Kıptiler	3.153	
Yabancı uyruklular	235.983	
Gayrimüslim Toplam	4.801.467	27.61
GENEL TOPLAM	17.388.604	100.00

24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşmasında azınlıklar ile ilgili madde de şöyle denmektedir. Bütün azınlıklar Türk uyrukludur. Doğu Trakya ile Anadolu'daki Rumlarla, Yunanistan'daki Türkler değiştirileceklerdi. Ancak İstanbul'un yerlisi Rumlarla, Batı Trakya'daki Türkler bu değişime tâbi tutulmayacaklardır. Bu antlaşmanın 42. maddesinde

⁴⁴ GÜLER, Osmanlı Devletinde Azınlıklar, s.35

azınlıkların medeni hukuka ilişkin hakları düzenlenmiştir.⁴⁵ Buna göre, Türkiye Hükümet, gayrimüslim azınlıkların, aile hukukuna ilişkin meselelerini kendi örf ve adetlerine göre hal ve fasl edilmesine müsait her türlü hükümlerin vaz'ına muvafak etmekte ve bu hükümlerin, Türkiye Hükümeti ile azınlıklardan her birinin eşit miktarda temsilcilerinden oluşan özel komisyonlar tarafından tanzim edilmesini kabul etmektedir.

⁴⁵ ERYILMAZ, a.g.e., s.210-211

SONUÇ

Osmanlı devletinde kapitülasyonlarla, önceleri devletle önemli ticari faaliyetlerde bulunan İtalya devletleri, Venedik, Cenova'ya verilmiş, daha sonra Fransa, İngiltere, 17.yüzyılda da Hollanda ve diğer ülkelere verilerek, batı dünyası ile ilişkiler geliştirilmiştir. Bu imtiyazlar, zamanla suistimallare yol açmıştır. 17.yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa devletlerinin ithalat ve ihracat vergilerini %5'ten %3'e düşürmeleri üzerine iç ve dış ticarete önemli bir unsur olan Rum, Ermeni ve Yahudi gayrimüslim Osmanlı teb'ası, dolaylı yollarla yabancıların koruması altına girerek, ticaret yapmayı sürdürmüşlerdir. Böylece müslümanlar ve gayrimüslimler haksız bir rekabet ile karşı karşıya gelmiştir. Gayrimüslim teb'a beratlı tüccar olarak ticaret yapmış, müstemin tüccar gibi önemli haklara sahip olmuştur. II.Mahmud döneminde, müslüman tüccarlara imtiyazlar verilerek "Hayriye Tüccarı"adıyla ticaret yapma hakkı tanınmıştır.

Tanzimat'a kadar gayrimüslimler gerek iç ticarete gerekse dış ticarete öncü olmuştur. Ellerindeki zengin servetleri sayesinde devlete sıkıntılı dönemlerinde borç vermişlerdir. Devlet içinde Galata sarrafları diye anılan bu kişilerin dışında, yabancı bankalardan da borç almıştır. 19.yüzyıl boyunca alınan borçlar faizi ile katlana katlana devletin başına iş açmıştır. 1882 yılında kurulan Düyun-u Umumiye İdâresi ile devlet ekonomisi daha alt seviyelere düşmüş, memlekette yabancı yatırımlar hız kazanmıştır. Yabancılarla yaptığı ticaret sözleşmeleri ile ülkenin sanayisi ilerleyememiş, batıda sanayi üretiminin artması sonucu ucuz ulaşım ve özellikle Fransa ve İngiltere'nin saldırgan ticaret politikaları ile anlaşmaların getirdiği kolaylıklar ticaret hacminin önemli ölçüde artmasını sağlamıştır. İktisadi faaliyetler sebebiyle yerleşim daha çok liman kentlerinde yoğunlaşmış; dünya pazarlarına yönelik ticaretten payını yabancılar ve hristiyan nüfus kendi ekonomik ve politik statüleri nedeniyle, ellerine geçirmiştir.

Osmanlı devletinde birçok haklara sahip olan gayrimüslimleri destekleyerek, birtakım sosyal ve ekonomik çıkarları olan batılı devletler, gayrimüslimler hakkında ıslahatlar

yapılması için, devlete devamlı baskı yapmışlardır. Devletin iç işlerine karışarak onu biran önce yıkmak istemişlerdir. Şark Meselesi, Avrupa devletleri açısından Osmanlı devletinin mukadderatı meselesi, siyaset sahnesine daima din ve vicdan hürriyeti, teb'a eşitliği kisvesi altında çıkmıştır. Osmanlı devletinin artık doğuyu bırakarak yüzünü yavaş yavaş batıya çevirdiği sırada 1839'da Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında da Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanlar, Osmanlı devletinin anayasalı bir monarşi olmak yolunda attığı ilk adım sayılabilir. Bu fermanlarla teb'anın eşitliği sağlanmaya çalışılmış ise de Avrupalı devletler bundan istifade ederek içte meydana gelen azınlıklarla ilgili en basit bir olayda bile hak koruma bahanesiyle, Osmanlı devletinin iç işlerine karışmakta geri durmamışlardır. 1789 Fransız İhtilalinin yaydığı milliyetçi akımların etkisi ile, gayrimüslimler zaman zaman devletten ayrılıp, bağımsız kendi devletlerini kurmuşlardır.

Osmanlı devletinde padişahın yetkilerinin ve yönetimin anayasa(Kanun-ı Esasi) ile belirtildiği Meşrutiyet döneminde de, gayrimüslim teb'aya birçok haklar verilmişti. Mecliste 96 üyeden, 40'ı gayrimüslim idi. Kendilerine verilen bunca ayrıcalığa ne azınlıklar memnun olmuş ne de onların arkasındaki büyük devletler.

Ekonomik bakımdan fakirleşen müslüman kitle, zamanla birbirine yakınlaşarak aralarındaki din ve kültür bağlarına sosyal ve siyasi nitelik vermiştir. İşte böylece halk arasında İslamcılık ceryanı doğmuştur.

Osmanlı devleti çökünce, milletlerarası bir mesele olan azınlıklar, Türkiye Cumhuriyeti döneminde Lozan Antlaşmasıyla çözüme kavuşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, İstanbul.1993, C.I-II
- AUGUSTINOS, Gerasimos. Küçük Asya Rumları, Çev.Devrim EVCI, Ankara. 1997
- ATAY, Çınar. İzmir'in İzmiri, İzmir.1993
- BAĞIŞ, Ali İhsan. Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara. 1983
- BAYKARA, Tuncer. İzmir Şehri ve Tarihi, İzmir.1974
- BELGESAY, Mustafa Reşid. "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", Tanzimat.I, İstanbul.1940
- BERKES, Niyazi. 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, İstanbul. 1969, C.I
- BİLGE, Zihni. İstanbul Rıhtımlarının Tarihçesi, İstanbul. 1949
- BOSTAN, İdris. "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", Belleten, C.LIX, Ankara.1993
- BOZKURT, Gülnihal. "Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler" Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, II.Kitap, İstanbul.1992
- _____. "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış" Belleten, Ankara. 1992, C.LVII
- _____. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşının Hukuki Durumu(1839-1914) , Ankara. 1989
- BULMUŞ, Birsen. "Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi", Tarih Çevresi Dergisi, İstanbul.1992
- CEVDET PAŞA.Tezakir, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara.1986
- _____.Tarih-i Cevdet, C.VI, İstanbul. 1993
- CEZAR, Mustafa. 19.Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul.1980
- ÇADIRCI, Musa. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara.1989
- ÇAĞLAYAN, Toper. "Osmanlı Dış Borçlarının Neden ve Sonuçları (1854-1923)", Maliye Dergisi, Ankara.1980, S.47

- ÇARK, Y. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul.1953
- ÇAVDAR, Tevfik. Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul.1970
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul.1993, C.XI-XII
- ELDEM, Vedat. Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,T.T.K, Ankara.1993
- ERYILMAZ, Bilal. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul.1989
- EREN, A.Cevad . "Tanzimat" mad. İslam Ansk. İstanbul.1979, C.II
- ERGENÇ, Özer. "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler" Belleten, C.LII, Ankara.1988, S.202-205
- ERGİN, Vahdet. "Dış Borçlar" Tarih İncelemeleri Dergisi, C.V, İzmir.1988
- ERCAN, Yavuz. "Tarih Belgelerinin Işığı Altında Ermeni İddiaları " Tarih Boyunca Türklerin ErmeniToplumunu ile İlişkisi Sempozyumu, Ankara.1988
- _____. "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar" Belleten, C.LV, Ankara. 1991
- EYİCE, Semavi. Galata ve Kulesi, İstanbul .1969
- FONTMAGNE, La Baronne. Kırım Harbi Sonrasında İstanbul, Çev. Gülçiçek SOYTÜRK, İstanbul.1977
- "Galata" mad. Dünden Bugüne İstanbul Ansk. İstanbul.1994, C.III
- GENÇ, Mehmet. "17 ve 19 Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi olan Tokat",Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara.1986
- GÜLER, Ali. XX. Yüzyıl Başlarında Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler, Ankara.1966
- _____. Osmanlı Devletinde Azınlıklar, İstanbul.1997
- GÜRAN, Tefvik. Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı(1897), Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara.1977, C.V
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. "Kapitülasyon"mad . Ekonomi Sözlüğü, İstanbul.1993
- İHSANOĞLU, Ekmelledin. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul.1992, C.I
- İŞİN, Ekrem. "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat" T.C.T.A,İstanbul. 1988, C.II

- İŞIKSAL, Cavide. "Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankasının Kurulması",
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul. 1968
- İNALCIK, Halil. "İmtiyazat" mad. The Enclopadia of İslam, Volume III, London.1970
_____. "Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek
Maliyetinin Rolü", ODTÜ, Gelişme Dergisi. Özel Sayı, 1979-80, Ankara.1979
- İNALCIK, Halil - Donald QUATAERT. An Economic and Social History of the Ottaman
Empire (1300-1914) Cambridge Universty.1989
- "İstanbul" mad. Ana Britanicca, İstanbul. 1993
- KÜÇÜK, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Teb'aya Gösterilen Tolerans ve
Bu Konuda Artin Paşa'nın Sultan II.Abdülhamid'e Sunduğu İki Layiha " I.MillîTürkoloji
Kongresi, İstanbul. 1977
_____. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat", M.Reşid Paşa
Dönemi Semineri Bildiriler, Ankara. 1983
- KARPAT, Kemal. "Pan İslamizm ve II.Abdülhamid" Türk Tarihi Kongresi, Ankara. 1993 C.IV
- KAZGAN, Haydar. "Galata Bankerleri", T.C.T.A, Ankara.1989, C.III
- KARAL, E. Ziya. Osmanlı Tarihi, Ankara.1994, C.V-VIII
- "Kayseri"mad. Yurt Ansk. İstanbul.1982, CVII
- KAŞIKÇI, Osman. İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, OSAV. İstanbul.1997
- KEYDER, Çağlar."Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", T.C.T.A, İstanbul.1993, CIII
- KEYDER, Çağlar _ Y.Eyüb ÖZVEREN ve Donald QUATAER. Doğu Akdenizde Liman
Kentleri (1800-1914), İstanbul.1994
- KAPTAN, Özdemir. Beyoğlu, İstanbul.1989
- KASABA, Reşat. Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, İstanbul.1993
- KARAMÜRSEL, Ziya. Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara. 1940
- KARPAT, Kemal. Ottaman Population (1830-1914), London.1985
- KILIÇBAY, M.Ali. "Galata Bankerleri" mad. Ana Britanicca, Ankara.1990
- KURMUŞ, Orhan. "The 1838 Treaty of Commerce Re- Examined, Fransa.1983
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat. "Osmanlı - İngiliz Gümrük Tarifeleri" İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enst. Derg.
İstanbul .1970, S.4-5

- _____ . Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri, Ankara .1972
- _____ . Türk- İngiliz İlişkileri(1583-1984), Ankara. 1988
- _____ . "19 Yüzyıl Trabzon Ticareti" I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler, Samsun.1988
- _____ . "Avrupa Tüccarı" mad. İ.A, C.IV, Ankara. 1992
- LEWIS, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin KIRATLI, Ankara. 1988
- "Levanten" mad. Ana Britanicca Ansk. C.XIV, Ankara.1990
- LÜTFİ, Ahmet. Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, İstanbul.1302, C.V-VI
- MARTAL, Abdullah. "Osmanlı Dış Kapısı İzmir", Ekonomik Forum Dergisi, Ankara.1994, S.9
- MİTHAT, Ahmet. Üss -ü İnkılab, İstanbul. 1294
- MONTRON, Robert. "Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar", Çev.M.Ali KILIÇBAY, Tarih ve Toplum Dergisi, İstanbul.1985, S.3
- _____ . 16 ve 17 Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul. 1991
- _____ . 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Çev. M.Ali , KILIÇBAY- Enver ÖZCAN. İstanbul.1994
- _____ . Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çev. Server TANILLI, İstanbul.1995
- NURİ, Osman. Mecelle-i Umur-u Belediye, İstanbul.1922, C.I
- ORHONLU, Cengiz. "İstanbul'da Kayıkçılık", İ.Ü.Ed.Fak. Tarih Dergisi, İstanbul.1966, S.21
- ORTAYLI, İlber. İstanbul'dan Sayfalar, Hil Yayınevi, İstanbul. 1987
- _____ . İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul .1955
- ÖKÇÜN, Gündüz. "19.Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri " A.Ü.S.B.F. Dergisi, Ankara. 1970, CXXVII
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, BOA, İstanbul.1987, C.IV
- ÖNSOY, Rifat.Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası,Türk İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara. 1988
- _____ . "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler(1839-1876), X .Türk Tarih Kongresi, C.IV, Ankara. 1993
- _____ . "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası"Tanzimatın150 Yılındönümü Uluslararası Sempozyumu Ayrı Basım, T.T.K. Ankara.1994

ÖZDEMİR, Rifat. 19.Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara.1986

_____. "Tokat Esnaf Teşkilatı (1771-1840), I.Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiriler, Samsun. 1988

ÖZKAYA, Yücel. 18.Yüzyıl Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara. 1989

_____. "18.Yüzyıl'da Trabzon'un Genel Durumu " I.Tarih Boyunca Karadeniz Kogresi Bildiriler, Samsun. 1988

PAKALIN, M. Zeki. "Düyun u Umumiye" mad. Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Ankara. 1992, C.I

_____. "Kapitülasyon"mad. C.II, Ankara.1992

_____. "Hayriye Tüccarı" mad. C.I, Ankara. 1992

PAMUK, Şevket.Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ankara.1920

_____. "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", T.C.T.A, İstanbul. 1993, C.III

_____. 19.Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara.1995, C.I

_____. Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi(1500-1914), Ankara.1988

SARIKOYUNCU, Ali. "Osmanlı Devleti'nin Çöküşünü Hızlandıran Bir Antlaşma: 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi Sonuçları", Askeri Tarih Bülteni, Ankara.1992, S.33

_____. "Emparyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası "OTAM. Ankara.1993, S.4

SARC, Celal Ömer. "Tanzimat ve Sanayimiz", Tanzimat.I, İstanbul. 1940

SAHİLLİOĞLU, Halil. "Yabancı Gözüyle Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul. 1968

_____. 18. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanlar" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,İstanbul. 1968

SANDER, Oral. Siyasi Tarihi, Ankara. 1993

SELEN, H.S. Ticaret Tarihi, Ankara. 1988

- SEVGEN, Necibe. Nasıl Sömürüldük "Sarrafılar" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,
İstanbul.1961, S.18-19
- SONYEL, Salih."Osmanlı İmparatorluğunda Koruma Sistemi ve Kötüye Kullanılması",
Belleten, C.LV, Ankara.1988
- SHAW, Stanford - Ezel Kural. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev. Mehmet
HARMANCI, İstanbul.1983 C.II
- SUVLA, Şükrü. "Tanzimattan Evvel Devlet Maliyesi ve İstikrazlar" Tanzimat I, İstanbul. 1940
- ŞENEL, Şennur. Osmanlılarda Ticaret ve Hayriye Tüccarları, Ankara.1994
- ŞEREF, Abdurrahman. Tarih Musahebeleri, İstanbul.1339
- Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak.ve Sosyal Bilimler
Enst. İzmir. 1983
- Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50. Yılı, Devlet İstatistik Enst. Ankara. 1973
- TANER, Tahir. "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku" Tanzimat I, İstanbul. 1940
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti"
Tanzimat.I, İstanbul. 1940
- TOPRAK, Zafer. " Osmanlı Devletinde Para ve Bankacılık" T.C.T.A, İstanbul.1993,C.III
- ÜLKER, Necmi. "İzmir'in Demografik Durumu" İ.Ü.Ed. Fak.Tarih Enst. Dergisi, İstanbul.1981
- _____. "Batılı Gözlemciler Göre 17.Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari
Sorunları" İ.Ü. Ed.Fak Tarih Enst. Derg. İstanbul, 1982, S.12
- _____. "İzmir'deki İngiliz Tüccarına Dair Ticari Belgeler", Belgeler Dergisi,
Ankara. 1992, C.XIV
- URAS, Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara.1950
- UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı. Osmanlı Tarihi, Ankara.1988, C.II
- ÜŞÜR, İşaya. "Sanayileşmenin İlk Aşaması Dokuma Sanayi" Dış ticarete Durum Dergisi,
Ankara.1988, S.10
- VEFİK, Abdurrahman. Tekalif-i Kavaid, İstanbul. 1328, C.I
- YÜCEKÖK, Ahmet."Osmanlı İmparatorluğu ve 1838 Ticaret Sözleşmesi " A.Ü.S.B.Fak.Derg.
C. XXIII/I, Ankara. 1968
- YETKİN, Çetin. Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler, İstanbul.1992

YALÇIN, E. Semih. "Osmanlı Dış Borçları", Askeri Tarih Bülteni, Ankara.1991, S.38

YERİSMOS, Stefanos. Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Çev. Babür KUZUCU, İstanbul.

1980

Salnameler:

Ankara Vilayeti Salnamesi (1889)

Ankara Vilayeti Salnamesi (1315)

Aydın Vilayeti Salnamesi (1891)

Trabzon Vilayeti Salnamesi (1320)

Arşiv Belgeleri:

Başbakanlık Arşivi (İstanbul)

Cevdet - Maliye, nr: 103

Cevdet- Maliye, nr: 8661

Cevdet - Maliye, nr: 9051

Cevdet - Maliye, nr: 747

Cevdet - İktisat , nr: 1043

Cevdet- İktisat , nr: 1562

Cevdet- İktisat, nr: 1251

Cevdet -İktisat, nr: 41

Cevdet- İktisat, nr: 99

Rumların Atık Ticaret Defteri (1231)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Osmanlı Fermanları, BOA, Müzehhep Fermanlar, No:593

EKLER

EK - I

SULTAN III. MURAD TARAFINDAN İNGİLİZLERE VERİLEN İLK
TİCARİ İMTİYAZLAR "AHİDNAME", 1580
(Oxford, Bodl. Libr Ms. Laud. Or. 67)

"Nişân-ı şerif-i âlişan sâmi mekân-üs-sultânî tuğra-i garrâ-i cihânsitân-i hakâni nefz-i bilavn-ir rabbanî ve savn-is-samdanî"

Elhâletü hâzihi İngiltere ve França ve Hiberniye vilâyetlerinin kraliçesi kıdvet-ün-nisvân-il-millet-il-mesihîye Elizabet hutimet 'avakibuha bilhayr dergâh-ı âdalet penah bergâh-ı izzet destgâhımıza —ki melâz-ı ve melce-i selâtin-i cihân ve meaz-i ve mence-i havâkin-i devrandır— müdebbir olan beylerinden Vilhelmuş Harborne nam adamınız ile mektuplar gönderüp, adamları sabıka âsitâne-i saadet âşyanımıza gelüp izhar-ı ubudiyet ve ihlâs ve iş'ar-ı rukiyyet ve ihtisas eyleyüb ol taraftan adamları ticaret için mermaliki mahrusemize gelüp gitmek bâbında isticaze eylemeğin ol babda icâzet-i hümayunumuz mukarin olup, menâzil ve merahilde ve meabir ve benadirde deryadan ve karadan kimesne rencide ve remide eylemiye deyü ahkâm-ı şerifimiz verilmekle dergâh-ı madelet-penahımıza hulûs-u taviyyet ve safa-i akidet üzere arz-ı ubudiyet eyleyüb França ve Venedik ve Leh ve sair atebe-i ulyamıza arz-ı ihlâs eyliyen krallat ile mabeynimizde mün'akid olan müvalât ve musafat muktezasinca müşarünileyha ile dahi dostluk üzere olup adamları vesair tacirleri memâlik-i mahrusemize erin ü aman üzere metâ'larıyla gelüp ticaret eyleyüp kendü hallerinde (ve) kâr ü kisblerinde olup ve mukaddema adamlarından olup.... nam m. nalde esir olup bilfiil mahbus olan.... nam adamları itlâk olunmak ve müşarünileyhim krallara dostluk muktazasinca verilen 'ahidnâme-i hümayûn-u izzet makrunumuz ve ahkâm-ı şerifimiz mucibince müşarünileyha canibe dahi verilmek bâbında istid'â-i âtifet eyledüğü paye-i serir-i saadet masir-i padişahânemize arz ve takrir olunmağın müşarünileyhanın istid'ası izz-i huzur-u lâmi-ün-nurumuzda hayyizi kabulde vaki' olup işbu 'ahidname-i hümayûn-u adalet makrunumuzu inâyet idüp ve memâlik-i mahrusemizde vaki' olan beylerbeyiler ve beyler kullarımıza ve kadılara ve umûmen iskeleler eminlerine ahkâm-ı şerifimiz irsâl olunup fermân-ı kaza cereyanımız bu vechile sâdir oldu ki,

- 1 — Mademki müşarünileyha tarafından şerait-i 'ahid ü peymânı riayet ve kavâ'id-i sulh u aman kemâ-yenbagi siyânet oluna bu taraftan dahi kendü malları ve sair esbâb ve metâ'ları ile eğer deryadan gelen kalyonlar ve sair gemileri ve işlerince olan adamlarıdır, ve esbâb ve metâ'larıdır ve mallarıdır, ve eğer karadan gelen adamları ve davaları ve esbâb ve malları ve metâ'larıdır asla bir ferî dahi ü tararruz eylemeyüp kendü hallerinde ve kâr ü kisblerinde olalar.

İZMİR'DEKİ İNGİLİZ TÛCCARINA DAİR TİCARİ BELGELER

- 2 — Eğer memâlik-i mahrusemize ve eğer ahar vilayetlere giderken ve gelürken rencberliklerinde iken bir tarikle esir olurlar ise ol asiller girü halâs olalar.
- 3 — Ve kalyonları ve sâir gemileri cemi⁶ zamanda iskelelere ve limanlara ve sair memâlik-i mahrusemize emn ü aman üzere gelüp gideler, anun gibi(lere) deryada fırtına müzâyaka verdükte ve sâir levâzımında hazır bulunan eğer hassa gemileri halkıdır, eğer gayridir muavenet eyleyüp ve akçe ile zad ü zevâdeleri tedarikinde kimesne mâni ve müzâhim olmaya.
- 4 — Ve eğer deniz gemilerin karaya atarsa, beyler ve kadılar ve gayrılar muavenet idüp, kurtulan esbâb ve emval girü kendülere verile, dahl olunmaya.
- 5 — Eğer denizde ve eğer karada kendü hallerinde yürüyen İngilterelülere kimesne mani⁶ olmayup dahl ü taarruz kılmaya, ve ol diyar tâcirleri ve tercüman ve sair adamları deryadan ve karadan memâlik-i mahrusemize gelüp bey⁶ ü şıra ve ticaret idüp şöyleki olagelen âdet ve kanun üzere rüsûm-u âdiyyelerin verdüklerinden sonra gelişte ve gidişte kapudanlardan ve deryada yürüyen reislerden ve gayriden ve asker halkından kimesne mani olmaya, kendülere ve adamlarına ve esbab ve davarlarına dahl ü taarruz eylemeye.
- 6 — Eğer İngilterelünün birisi medyun olsa, deyni borçludan taleb oluna, kefil olmyacak ahar kimesne tutulup taleb olunmaya.
- 7 — Ve eğer biri mürd olsa, esbab ve emvalin kime vasiyet ederse ana verile, vasiyetsiz mürd olsa konsolosları marifeti ile ol yerle yoldaşına verile, kimesne dahl eylemeye, araya girmeye,
- 8 — Ve İngiltere ve ana tabi⁶ olan yerlerin bâzergânları ve tercümanları ve konsolosları memâlik-i mahrusemizde bey⁶ ü şıra ve ticaret ve kefâlet hususlarında ve sair umur-u şer⁶ iyye oldukta kadıya varup sebt-i sicil ettirüp veya hüccet alalar, sonra niza⁶ olursa hüccet ve sicile nazar olunup mucibi ile amel oluna.
- 9 — Bu ikisinden biri olmayup mücerred şahid-i zûr ikamet eylemekle hilâf-ı şer⁶ i kaviiyim da⁶ vâ ederlerse mademki kadılardan hüccetleri olmayup ve sicilde mukayyed bulunmaya, anin gibi tezvîr ettirilmeyüp hilâf-ı şer⁶ olan davâları istima⁶ olunmaya.
- 10 — Ve bazı kimesler “bize şetmeyledünüz” deyü iftira idüp şahid-i zûr ikâmet eyleyüp mücerred celb ve ahz için hilâf-ı şer⁶ i kaviiyim rencide ve remide eylemek istediklerinde men⁶ olunalar.
- 11 — Ve bunlardan biri medyun olsa veya bir veçhile müttehim olup gaybubet eyleye anun için kefâletsüz ahar kimesne tutulmaya.
- 12 — Ve İngilterelüye müteallik esir bulunursa ki konsolosları taleb idüp İngilterelü idükleri zahir olup şüphe olmak ihtimali olmazsa, alınıp İngilterelüye vereler.
- 13 — İngiltere ve ona tabi⁶ olan yerlerden memâlik-i mahrusemizde mütemekkin olanlar eğer evlü eğer ergen olsun rencberlik edeler, anlardan haraç taleb olunmaya.
- 14 — İskenderiye ve Şam Trablusuna ve Cezayir ve Tunus ve Trablus-u garp ve Mısır iskelelerine ve gayriye tayin eyledikleri konsolosların tebdil eyleyüp yerlerine ol hizmetin uhdesinden gelür adanlar tayin idüp gönderdükte kimesne mani⁶ olmaya.

NECMI ÜLKER

- 15 — Eğer tercümanları mühim maslahat üzere ise, gelince tevakkuf oluna, amma onlar dahi taallül eylemeyüp tercümanları izhâr edeler.
- 16 — Ve eğer İngilterelünün biri biri ile nizâları olsa mezbur elçileri ve konsolosları âdetlerince faslederler, kimesne mani olmaya.
- 17 — Şöyle ki levend kayıkları deryadan varup İngilterelüleri ‘ahidnâme verildüğü tarihten sonra esir idüp, getürüp Rumelinde ve Anadolu da satalar, anun gibiler bulduklarında gereği gibi ikdâm-ı dikkat ve ihtimam ile teftiş olunup, her kimin elinde bulunursa kimden alduğun bulduralar, ol esir müslüman olmuş ise alan kimesneye akçesin andan aliverilüp salıverile.
- 18 — Memâlik-i mahrusemizde derya üzerine çıkan gemiler ve kadırgalar ve donanmalar deryada İngiltere gemilerine buluştuklarında birbirine dostluk idüp zarar ü ziyan etmeyeler.
- 19 — Venedüklü ve França ve sair dostluk üzere olan krallara verilen ‘ahidnâme-i hümayunumuzda mastur ve mukayyed olan hususlar İngilterelünün hakkında dahi mukarrer olup, şer’i kaviyyime ve ‘ahd ü hümayunumuza muhalif kimesne mani ve müzâhim olmaya.
- 20 — Ve kalyonları ve sair gemileri memâlik-i mahrusemize geldiklerinde hıfz-ı siyânet olunup emin ve sâlim gideler.
- 21 — Ve eğer esbâb ve emvâli yağmalanmış bulunursa, gâret olunan esbâb ve emvâli ve gemilerinin adamları zuhura gelmesin babında sâ’i ve ikdam olunup, ehl-ü fesad her kim olursa olsun gereği gibi haklarından (gelüne).
- 22 — Beylerbeyiler ve kapudanlar ve sancak beyleri kullarım deryada yürüyen kapudan kullarım ve kadılar ve eminler ve hassa reisler ve gönüllü reisler zikrolunan ‘ahidnâme-i hümayunumuzun mazmun-u adalet meymunu ile ‘amel idüp hilâfına cevaz göstermeyeler.

İşbu zikr olunan ‘ahd üzere mademki sadakat ve ihlâsa sâbit-kadem ve rasihdem olalar, bu cânibden dahi şeriat-ı ‘ahd ü aman kemakân mer’i ve muteber tutulup asla bir veçhile hilâfına cevaz gösterilmeye.

Tahriren fi evail-i Rebiyüevvel sene semane ve semanine ve tis’ame. (Rebiyülahir 988 H/Mayıs 1580)

Be-makam-ı Kostanniyeti’l mahrus

Yukarıdaki metin Akdes Nimet Kurat’ın *Türk-İngiliz Münasabellerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s. 182-86 eserinden aynen alınmıştır.

صف = صورتی سبب دودده بیویون طافین نور و فلز

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

ط: بیابان

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

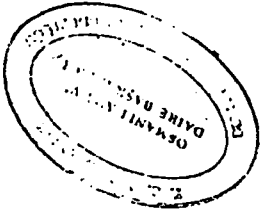
دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

دول اولی ۱۲۰
 ورس ۷۵
 ورس ۸
 ورس ۴۸
 ورس ۱۰۰
 ورس ۷

1. 1943
 2. 1943
 3. 1943
 4. 1943
 5. 1943
 6. 1943
 7. 1943
 8. 1943
 9. 1943
 10. 1943

1. 1943
 2. 1943
 3. 1943
 4. 1943
 5. 1943
 6. 1943
 7. 1943
 8. 1943
 9. 1943
 10. 1943

1. 1943
 2. 1943
 3. 1943
 4. 1943
 5. 1943
 6. 1943
 7. 1943
 8. 1943
 9. 1943
 10. 1943

1. 1943
 2. 1943
 3. 1943
 4. 1943
 5. 1943
 6. 1943
 7. 1943
 8. 1943
 9. 1943
 10. 1943

1. 1943
 2. 1943
 3. 1943
 4. 1943
 5. 1943
 6. 1943
 7. 1943
 8. 1943
 9. 1943
 10. 1943

Cardak iktisat

1943

وزنه پادشاهی در عهد به بقیم رخص بولای ایلیج ابدال بارود دوسن و اخیلین تقربیدک
۱۹۱۵

کوزنه تقربیدک
۱۹۱۵

وزنه بخار سفینه قیود نکرند و ذوق موازید هم چون بهر یازده لورد استوا آبگیر اولورد سوار اورینی سفینه و تقیره مربوط دفتزه مینا حکومت بود فخر در عهد دیک
سفید جانبه عامم اوزن بر مقدار بینه بر قطع از نه سفینه ارشسترینی اعطه بوزنی سولایه دعبدی صترعا و تقیر ایدک

۱۹۱۵

ابزار و نادره قیود بیه کاغذیه لری انظر سفینه مرقومه دروننده اولاده سکنوز دوت پارچه نخا خاملج مردونه با امر عالی رخصت و برش
متاسرمانه اولو اوزره در حارز و تحیل ایش اولاده معلوم المنذرا جمله ناک رسم کرگینه رسومات بیدرینی نادیه انجمن بودک

کوزنه تقربیدک
۱۹۱۵

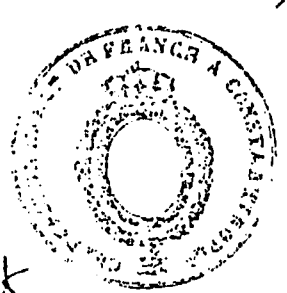
Manifeste des marchandises chargées à bord du brick français appelé l'Espérance Capitaine Joseph Lambert, de la Ville de Marseille, avec un chargement de Sucre.

مردون تقیرده مرسوم الیوم فرانسیس له
رابعی اولدیغی سفینه درغید دربر
ابرسند دبانته نقل ایسک جگه حور

بیانی
قون جامو
۲۶۱
صیر فام
دلت و صید
۱۰۹
قون جامو
۱۵۰۰
دیوقه فرانسه
۱
میلد بقه رکیه
۲۰۰

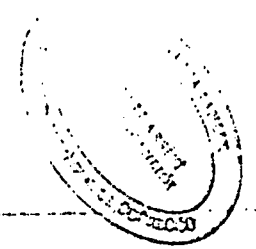
لوز	36. Colles 7. boites
لوز	74 Colles 13. 65
لوز	1550. 2. 15
لوز	250. 2. 15
لوز	804. 1. 15
لوز	21. 1. 15
لوز	5. Colles 1. 15
لوز	4. Colles 1. 15
لوز	1. Colles 1. 15
<u>28. Colles</u>	

Le present manifeste...
Charbon de terre...
L'Espérance de Marseille

Consulat de France
1562

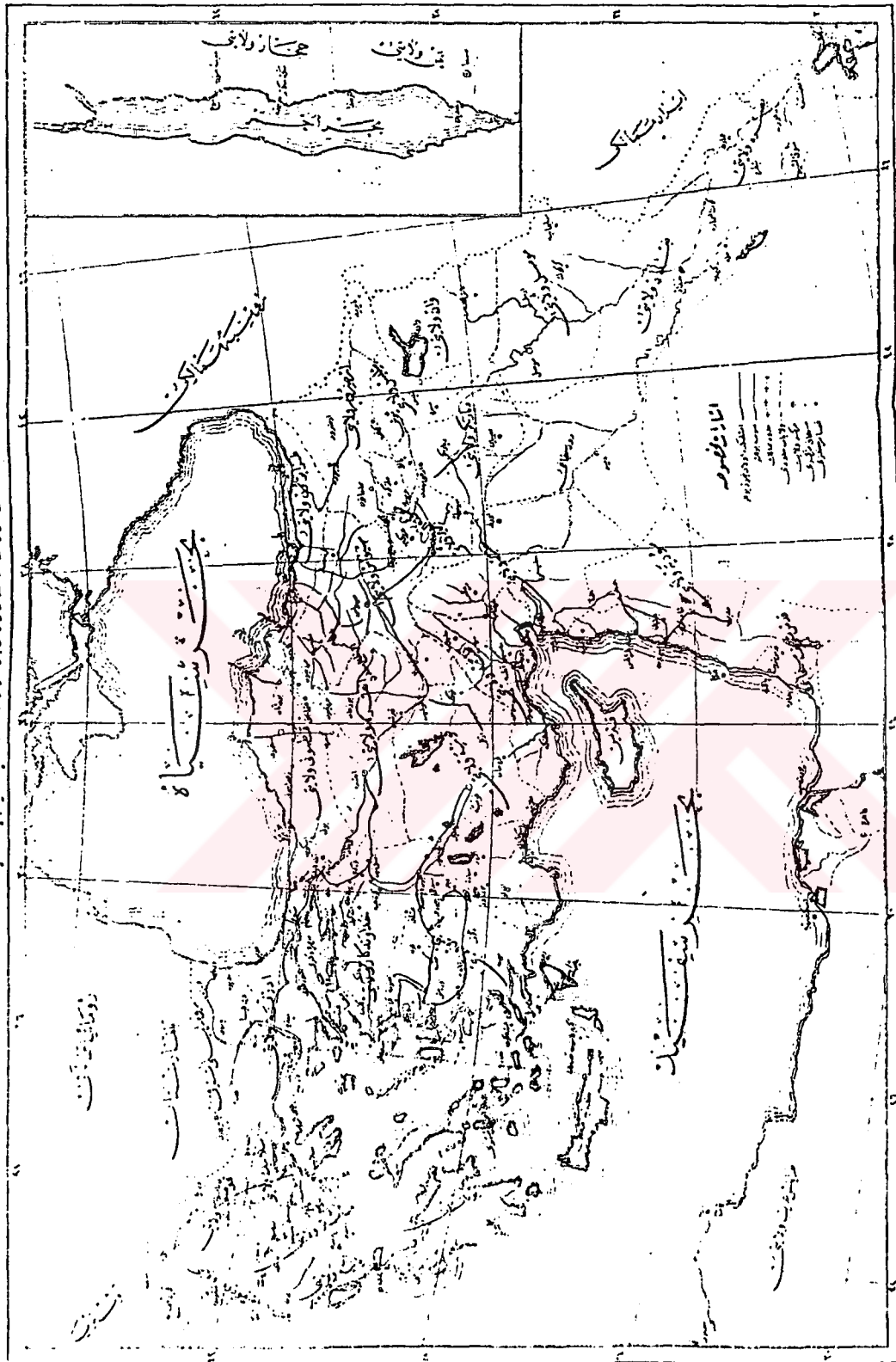
Belge: III

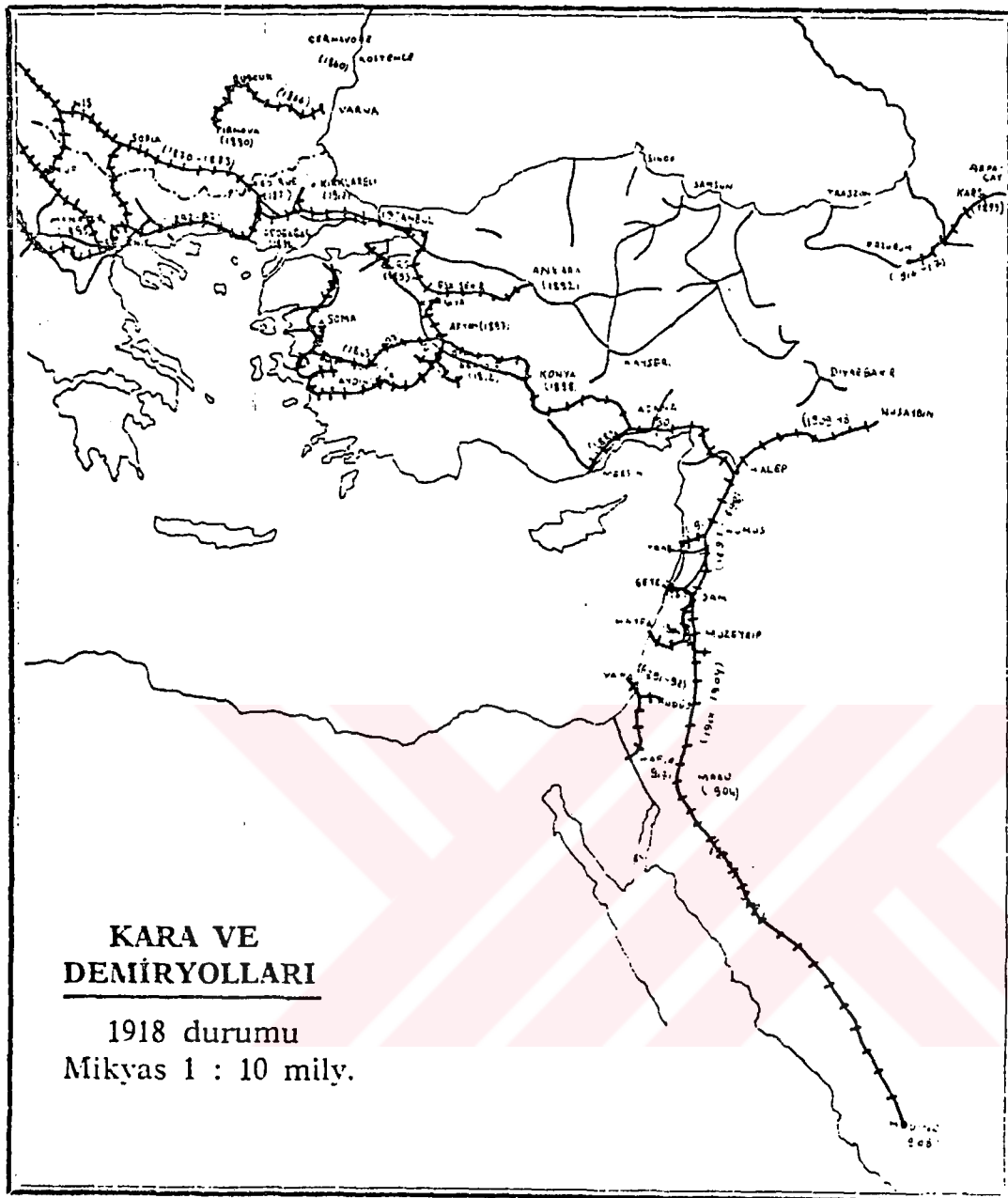

HARİTALAR

ممالک گورنر شاہانہ اور گورنر جنرل کے دفتر کے لیے مہر اور پتہ اور

Harita 1 Şose ve demiryolları haritası

Harita : 2

1881 / 8 : - 1893 TÜRKİYE Haritası:3

